

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУҚУҚШУНОСЛИК ФАКУЛЬТЕТИ

ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ ВА ПРОЦЕССИ КАФЕДРАСИ

СИЁСИЙ ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ТАРИХИ
фани бўйича

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

НАМАНГАН 2006 йил

КИРИШ

«Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи» фани инсоният тарихининг ўзига хос маънавий маданиятининг белгисидир. Ушбу фан орқали давлат ва ҳуқуқ, қонун, сиёсат, эрк ва адолат ҳақидаги сиёсий-ҳуқуқий таълимот назарияларини инсоният тарихи турли босқичларида илгари сурилган илғор ғояларнинг юқори даражада ўрганилиши ва улардан ҳозирги даврнинг баъзи бир муаммоларнинг ечимини топишда қўлланиши билан ажралиб туради.

“Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи” фанини ўрганиш орқали сиёсий ва ҳуқуқий қарашлар, давлатчиликнинг турли мамлакатлар ва даврлардаги шаклланиши ҳамда умумжаҳон тарихи бўйича назарий билимларни талабаларда шакллантирилади. Мазкур фаннинг мақсади бу маданий ўтмиш ва инсоният томонидан қўлга киритилган қадриятларни, сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихининг замонамиздаги ўрни ва аҳамиятини ўрганишдир.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанинига хос хусуиятлар шундан иборатки, унда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар биргаликда ўрганилади. Сиёсий ва ҳуқуқий ҳодисаларни бир-бири билан узвий боғлиқ ҳолда анализ қилган талабада, сиёсий ва ҳуқуқий ҳодисаларга бўлган назарий тушунчалар, хулосалар пайдо бўлади.

Ушбу Фан сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларни ижтимоий тузумга, сиёсатга, давлат ва ҳуқуқ масалаларига алоҳида эътибор бериши билан бошқа фанлардан ажралиб туради.

1-боб. “Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи” фанининг предмети, методи ва аҳамияти

РЕЖА:

1. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг предмети, ўрганиш услублари ва аҳамияти.
2. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг вазифалари ва унга қўйилган талаблар.
3. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг бошқа умумназарий фанлари билан алоқадорлиги.

1. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг предмети, ўрганиш услублари ва аҳамияти.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги назарий билимларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш тарихини ўрганувчи ҳам тарихий , ҳам назарий ихтисосликка мансуб фандир.

Сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг предмети бўлиб, жамиятдаги назарий таълимотлардан ташқари сиёсий ва ҳуқуқий воқеликни ўзида акс этувчи турли тасаввурлар, ҳис-туйғулар, эътиқодлар, кайфиятлар, фикрлар ҳам мавжуд. Булар турли асарларда, давлат ва жамоат арбобларининг фикрларида ва мулоҳазаларида ифодаланган. Улар махсус назария даражасида бўлмасада , жамиятдаги турли ижтимоий-сиёсий ҳаракатларнинг манфаатларини , сиёсий дастурларини аниқлаш ва ёритиш имконини беради. Фаннинг предмети буларнинг барчасини қамраб олади.

Мазкур ўқув фанининг ўқитишдан мақсад бўлажак ҳуқуқ соҳаси мутахассисларини умумжаҳон миқёсидаги сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг пайдо бўлиши ҳамда ривожланиш қонуниятларини ўргатиш, уларнинг тафаккури тарихий синовлардан ўтган ибратли сиёсий ва ҳуқуқий фикрлар билан бойитиш, турли сиёсий ва ҳуқуқий ғоялар, фикрлар, назариялар моҳиятини англаб олиш малакасини шакллантиришдир.

«Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи» фанини ўрганишда ижтимоий фанларни ўрганишда қўлланиладиган услублардан фойдаланилади. Фалсафий ва махсус-ҳуқуқий, формал мантикий, диалектик, систематик, қиёсий-тарихийлик услублари алоҳида ўрин тутди.¹

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фани юристларнинг замон талабига мос дунёқарашини шакллантириб, ҳуқуқ соҳасидаги илмларини янада мустаҳкамлашга ёрдам беради. Ҳозирги даврда давлат ва ҳуқуқ ҳақида чуқур илмий тасаввурга эга бўлиш замонавий дунёвий тафаккурнинг теранлашувига ва Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятида инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат сифатида ўз қонуний ўрнини эгаллашига хизмат қилади.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихининг аҳамияти шундаки, у бўлажак ҳуқуқшуносларни умумжаҳон миқёсидаги таълимотларнинг пайдо бўлиш ва ривожланиш қонуниятлари билан таништириш билан бирга, уларда бу таълимотларнинг моҳиятини англаб олиш малакасини шакллантиради.

2. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг вазифалари ва унга қўйилган талаблар

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг биринчи вазифаси - ҳуқуқ соҳаси бўйича булажак мутахассисларга сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг ривожланиши жараёнида руй бераётган эволюцияси ҳақида билим бериш.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг иккинчи вазифаси - давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги назарияларни ҳаётга тадбиқ қилиш учун талабаларни назарий билимлар билан қуроллантириш.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг учинчи муҳим вазифаси - талабаларда бугунги кунда мавжуд қонунларни сиёсий ва ҳуқуқий оқимлар, назарияларининг моҳиятини англаш ва тушунтириб бера олиш малакасини шакллантиришдир.

“Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи” фанининг вазифалари қуйидагилар:

¹ История политических и правовых учений. Под. Ред. В.С.Нерсисянца. НОРМА-ИНФРА.М, 1997.7-бет

- ҳуқуқ соҳаси бўйича бўлажак мутахассисларга сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг ривожланиши жараёнида рўй бераётган эволюцияси ҳақида билим бериш;

- давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги назарияларни ҳаётга татбиқ этиш учун назарий билимлар билан қуроллантириш;

- бугунги кундаги қонунларни, мавжуд сиёсий-ҳуқуқий ғояларни, қарашларнинг моҳиятини англаш ва тушунтириб бера олиш малакасини шакллантиришдан иборат.

“Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи” фани давлат ва ҳуқуқ назарияси билан ўзаро боғлиқликда тарихий фан сифатида давлат, ҳуқуқ, сиёсат ва қонунчилик ҳақидаги назарий билимларнинг шаклланиш ва ривожланишининг тарихий қонуниятларини ўрганади.

Талаблар сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фани бўйича қуйидагилардан иборат.

1. Давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги назарий билимлар тадрижи, яъни эволюциясини билиши даркор.

2. Давлат ва ҳуқуқнинг ҳовий, илмий асосларини англаб етишлари лозим.

3. Сиёсий ва ҳуқуқий назариялар, фикрлар, қарашларларнинг келиб чиқиши, ўзгариши ҳамда ривожланиш сабабларини билишлари керак.

4. Сиёсий ва ҳуқуқий ҳодисаларнинг, илмий асосларини ўрганишлари зарур

5. Сиёсий ва ҳуқуқий муаммолар бўйича ўз фикр ҳамда ғояларини, қарашларини илмий асосда баён қила олишни билиши керак.

6. Давлат ва ҳуқуқ масалаларини шарҳлаш, тушунтириб бера олиш малакасига эга бўлишлари керак.

7. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларининг манбаларини яхши билиши, улардан фойдали, бугунги кун учун зарур жихатларини аниқлаш кўникмаси шаклланган бўлиши керак.

8. Давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги назариялар, қарашлар, ғоялар, фикрларни, сиёсий ва ҳуқуқий жараёнларни таҳлил, синтез қилиш қобилиятига эга бўлиши керак.

3. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг бошқа умумназарий фанлари билан алоқадорлиги.

Мазкур фан ўқув режасидаги Давлат ва ҳуқуқ назарияси, Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи, Рим ҳуқуқи, Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи, Сиёсатшунослик фанлари билан чамбарчас боғлиқдир.

Давлат ва ҳуқуқ назариясининг мураккаб жихатларини эгаллаш учун сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихини мукаммал билиши керак.

Давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқиш, ривожланиш қонуниятларини биз бу ходисалар тўғрисидаги назарий билимлар манбалари орқали ўрганамиз. Шу боис давлат ва ҳуқуқ назариясини ўрганиш сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи билан доимий алоқада бўлиши керак.

Хорижий мамлакатлар давлат ва ҳуқуқ тарихи фани билан сиёси йва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фани чамбарчас алоқадор. Чунки хорижий мамлакатларнинг давлат ва ҳуқуқи тарихи манбаларида турли хил давридаги давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги назарий билимларни билиб олиш мумкин. Ўз навбатида сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи уз усуллари ва воситалари билан хорижий мамлакатлар давлат ҳамда ҳуқуқи манбаларининг хусусиятлари илғор ёхуд салбий жихатлари ўрганилади. Ўзбекистон давлат ва ҳуқуқ тарихини ўрганишда ҳам сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанидан олинган билимлар муҳим аҳамият касб этади.

Сиёсатшунослик фани билан бу фан мустаҳкам алоқада бўлади. Сиёсат ҳақидаги фан сифатида сиёсатшунослик фани сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг илмий натижаларига таянади. Сиёсий ҳуқуқий ходисалар ҳақидаги тарихий-назарий билимлар келажакда сиёсий ва ҳуқуқий институтларнинг ривожланиш истиқболларини ишлаб чиқиш имконини беради.

Сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи барча ижтимоий фанлар, хусусан, ҳуқуқшунослик фанларидан мустахкам алоқада бўлиб, умумий мақсадга хизмат қилади.

Сиёсий-ҳуқуқий таълимотларни ўрганишга ҳар томонлама ҳолисона ёндашиш, манбалар асосида давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимотларни ўрганишга эътибор талаб қилинади. Мухими сиёсий ғоялар таълимотлар жамиятнинг моддий ҳаётигина эмас, маънавий ҳаётига ҳам боғлиқ ҳолда ўрганилиши зарур. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар ўзини келтириб чиқарган моддий ва маънавий асосларга ҳам таъсир этишини ҳисобга олиш керак. Сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг ривожланишига катта ҳисса қўшган. Халқ оғзаки ижоди намуналаридаги дастлабки ёзма манбаларида давлат, ҳуқуқ, озодлик, адолат, тинчлик тўғрисидаги фикрларни ўрганишга ҳам эътиборни қаратиш керак.

Мавзуга доир ҳуқуқий адабиётлар ва норматив ҳуқуқий ҳужжатлар.

1. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10. – Т.: Ўзбекистон, 2002. – 432 б.
2. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. – Т.: Ўзбекистон, 2003. – 320 б.
3. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т. 12. – Т.: Ўзбекистон, 2004. – 400 б.
4. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – 448 б.
5. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – 96 б.
6. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари-энг олий қадрият.
7. Бобоев Ҳ.Б. Сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи. –Т.: ТДЮИ, 2003. –205 б.
8. Бобоев Ҳ.Б. Ўзбек давлатчилиги тарихи. –Т.: “Фан”, 2004. – 294 б.
9. Исламов З. Общество. Государство. Право. –Т.: Адолат, 2001. 695 б.

10. Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ: умумназарий масалалар. (Дав.наз). –Т.: Адолат, 2000.
11. Нерсисянц В.С. История политических и правовых учений. М.: Норма-Инфра, 1999.
12. Таджиханов У., Саидов А. Ҳуқуқий маданият назарияси. 2-томли. Т.1. –Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 1998. –316 б.
13. Таджиханов У., Саидов А. Ҳуқуқий маданият назарияси. 2-томли. Т.2. –Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 1998. –447 б.
14. Тошқулов Ж.Ў. Ўзбекистон Халқлари сиёсий-ҳуқуқий фикрлари тарихидан. –Т.: «Ўзбекистан», 1996. –128 б.

Таянч сўз ва иборалар: сиёсий ва ҳуқуқий, таълимот, ғоя, қараш, фаннинг услуби, фаннинг предмети, фаннинг вазифалари, фаннинг тизими, фанни даврийлаштириш.

Назорат саволлари

1. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг предмети нима?
2. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанини ўрганиш услублари қайсилар?
3. Фаннинг вазифалари нималардан иборат?
4. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг тизимини тушунтириб беринг?
5. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг бошқа умумназарий фанлари билан алоқадорлиги.
6. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихини даврийлаштириш билан боғлиқ қандай муаммолар мавжуд?

Тестлар

1. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи қандай вужудга келади?
 - А. Давлат пайдо бўлгач
 - В. Ҳуқуқ пайдо бўлгач

С. Миллатлар пайдо бўлгач

Д.Сиёсатчилар фаолияти ривожлангач

Е.Давлат ва ҳуқуқ пайдо бўлгач

2. Ҳуқуқ фалсафасига ким асос солган?

А.Афлотун

В.Конфуций ва Фаробий

С.Кант ва Гегель

Д.Арасту

Е.Жавобларнинг барчаси тўғри

3.Сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанини ўғаниш услулари
белгиланг.

А.Тарихийлик, хронологик, қиёсийлик, муаммовийлик

В.График, арифметик, систематик

С.Мантиқийлик, схемали, тарихийлик

Д.Фалсафий, арифметик

Е.Юридик, тарихий, аналитик

2-боб. Қадимги Шарқда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар

РЕЖА:

- 1.Қадимги Шарқда диний-афсонавий, сиёсий ва ҳуқуқий қарашларнинг шаклланиши ва ривожланиши.
- 2.Қадимги Миср ва қадимги Бобилдаги сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар.
- 3.Қадимги Ҳиндистонда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар.
- 4.Қадимги Хитойда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар.
- 5.Қадимги Туронда сиёсий ва ҳуқуқий қарашлар (“Авесто”).

1. Қадимги Шарқда диний-афсонавий, сиёсий ва ҳуқуқий қарашларнинг шаклланиши ва ривожланиши.

Дастлабки сиёсий ҳуқуқий таълимотлар асосан диний билимларда, афсоналарда, достонларда акс этган. Давлат пайдо бўлгач уни илоҳийлаштиришга эътибор берилади. Масалан: Қадимги Миср давлатида Миср подшолари (Фиръавн) «Худо Ранинг ўғли» деб эътироф этилган. Афсоналарда давлат илоҳий қувват туфайли пайдо бўлган деган тасаввур мавжуд бўлган.

Дастлабки мифологик тасаввурларнинг аста-секин, конкретлашиб, ижтимоий ҳаёт, давлат, сиёсат, ҳуқуқ ҳақидаги дастлабки таълимотларнинг пайдо бўлиши тарихи узоқ тарихга эга. Бу жараён турли халқларда турли хил кечган. Лекин барча халқларга, мамлакатларга хос бўлган умумий қонуниятларни олсак адолатсизликка қарши адолат, зўрлик ва қонунсизликка қарши қонунийлик, раҳм-шафқат, урушга қарши тинчлик ғояларининг илгари сурилишини кузатамиз. Характерли жойи шундаки, халқ оғзаки ижодида, ёзма манбаларда диний ва дунёвий китобларда эзгуликка интилиш, инсон номини улуғлаш, социал адолатга эришиш учун кураш тарихи барча қадимги халқлар ҳаётига хосдир.

Шундай қилиб, энг қадимги давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги қарашлар, ғоялар Шарқда тахминан тўрт минг йил аввал халқ оғзаки ижодида, ёзма диний китобларда диний-мифологиялар тарзида шаклланди.²

2. Қадимги Миср ва қадимги Бобилдаги сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар.

Қадимги Мисрда мамлакат Фиръавнга қарашли бўлган. Унинг ҳуқуқлари чексиз ҳисобланган. Фиръавн мамлакатни вазилар, аёнлар, катта-кичик амалдорлар ёрдамида бошқарган. Қўшин подшонинг асосий таянчи бўлган. Қадимги Мисрни давлат бошқарув ташкилотлари 3 босқичли – марказий, вилоят ва маҳаллий давлат ташкилотларидан иборат бўлган.

Қадимги Мисрдаги сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар асосан падшолар ёки бирор бир воқеа ҳодиса юзасидан берилган ҳулосаларда кўринади. Милoddан аввалги 1750 йилда содир бўлган қадимги Мисрдаги йирик халқ кўзғолони ҳақидаги ҳикояда сиёсий-ҳуқуқий ғоялар берилган. Мисрдаги бу воқеалар ўша вақтда яратилган «Ипусер сўзлари» номли ёдгорликда ўз ифодасини топган. Бу ёдгорлик муаллифи йирик мансабдор шахс бўлган. Шунинг учун халқ оммасига нафрат билан қарайди. Ипусердаги маълумотларга кўра камбағаллар ва қуллар зодагон ва аёнларга қарши бош кўтарганлар. Қуйида ундан бир парча келтирилади: «Насл-насаби бўлмаган кишилар энди зодагонлардан фарқ қилмайдилар. Ҳокимларнинг фарзандлари кўзғалончилар қўлида асирга тушган, уларни уриб калтаклаганлар. Подшо ва бадавлат кишиларнинг мол-мулклари бутунлай тақсимланган. Бошпанаси бўлмаган кишилар эндиликда ҳашаматли турар жойларга эга. Битта қайиғи бўлмаган кишилар бутун бир кемалар флотилиясига эгалик қалганлар. Бир вақтлар башанг кийиниб юрган кишилар эндиликда жулдур кийимда юрадилар. Кўзғалончилар суд идорасига ва архивларга кириб, унда сақланаётган ҳужжатларни солиқ рўйхатларини кўчаларга улоқтириб ташаганлар. Қуллар қулдорларга айланди.» Ипусердаги бу кўзғолонни қанча давом этгани тўғрисидаги маълумот сақланмаган.

² Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи.проф.Ш.Б.Бобоев ташрифи остида .(Дарслик).Тошкент. ТДЮИ.2003йил.19-бет

Фиръавн Аменхотеп III давлатни бошқариш тўғрисида фикр билдириб, «тинчлик энг улуғ иш» дейди. Айнан унинг даврида истилочилик юришларига барҳам берилади.

Мил. ав. 1280 йилда Рамзес II билан Хетт подшоси Хеттисули III ўртасида тинчлик ва дўстлик битими тузилади. Бу сулҳ шартномасига кўра ҳар икки томон бир-бирларига мамлакат худудига бостириб кирмаслик тўғрисидаги шарномани имзолайдилар. Улар ҳарбий иттифоқ тузадилар. Жиноятчиларни жазолашда ҳар икки томоннинг ўзаро ёрдам беришлиги қайд этилган. Айни пайтда бирдан иккинчисига қочиб ўтган мухожирларни ўз юртига қайтариш ва уларга умумий авф бериш мажбурияти ҳам олинган.

Қадимги Миср халқларида кенг тарқалган ғояларга кўра, барча ҳақиқат, Адолат, одил судлов (Маат) худо томонидан бошқарилади. Судьялар Маат тасвири туширилган туморларни тақиб юрганлар. Ердаги барча тартиботлар, сиёсат, қонунлар, одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар, бош ижодкорга сиғиниш «Птахотеп насихатлари» (мил.авв. XXV -XXIV асрлар), «Мурдалар китоби» каби қадимги ёзма манбаларда ўз аксини топган. «Птахотеп насихатлари» да таъкидланишича, барча эркин фуқаролар табиий равишда бир-бирига тенгдир, ушбу ҳолат инсоннинг ахлоқий жиҳатларини кўрсатувчи принцип бўлган - ҳар бир инсоннинг ҳатти-ҳаракатлари адолат ва яхшилик меъёрларига мос бўлиши керак.³ Албатта бу талаблар қадимги миср жамиятининг юқори табақа вакилларга тегишли эди. Аҳолининг кўпчилигини ташкил этган қўллар бундан ташқарида эди.

Шуни таъкидлаш жоизки, қадимги сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар авваламбор халқ оғзаки ижодида кейинчалик ёзма манбаларда афсонавий қаҳрамонлар, халқ халоскорлари худолар тўғрисидаги ёзма манбаларда ифодаланган бўлса, кейинчалик "Авесто" (Ахура Мазда) ҳамда Сиптомен ҳақидаги афсоновий диний таълимотларга мухолифат сифатида дунёвий таълимотлар ҳам тараққий этди. Масалан, қадимги Юнон мутафаккирлари Сукрот, Афлотун, Арасту шарқда эса Фаробий кабилар асарларида ўз ифодасини топди. Қадимги Вавилонияда тарқалган мифга кўра, адолат

³ История политических и правовых учений. В.С.Нерсисянц .Москва. «НОРМА-ИНФРА.М»,1999.17-бет.

ҳомийси, эзилганларни ҳимоя қилувчи худо Шаман бўлиб, у барча адолатсиз ва ёмонликни кескин жазоларди. Кимда ким Шаманнинг адолатли, ҳақиқий тамойилларини бузса, ўша пайтда амалдаги қонунлар асосида қаттиқ жазога тортиларди. Шаман талабларини бузиш бу оғир жиноят эди.

Шумер ва Вавилония ҳукмдорлари ўз ҳокимиятларини худо томонидан берилган деб ҳисоблардилар. Бу ғоялар эрамизгача XVIII асрда яратилган Хаммурапи қонунларида (бу қонунлар ўз даврида кенг тарқалган эди) ифодаб берилган. Бу қонунлар одамларни эркинлар ва қулларга ажратарди. Эркинлар ҳам бир қанча табакаларга бўлинарди.

Хаммурапи (1792 – 1750) Бобил подшолигига ҳукумронлик қилган даврда ўзи тузган қонунлар асосида давлатни бошқарди.

Хаммурапи қонунлари қора базальт тошга ёзилган бўлиб, 282 моддадан иборат бўлган бироқ унинг 274 таси бизга қадар етиб келган. Қонуннинг кириш қисмида қонунларни чиқаришдан асосий мақсад мамлакатда адолат ўрнатиш деб айtilган. Унда подшо улуғланиб кўкларга кўтарилган.

Қонунларнинг асосий қисмида мамлакат хўжалигининг ўрмончилик, чорвачилик, чорва моллари, экинзорлар ва мулкый муносабатлар билан боғлиқ кўплаб масалалар тўғрисида фикр билдирилади. Қонунда хусусий мулк қаттиқ ҳимоя қилинади. Оилавий муносабатлар ва турли жиноятларга тегишли бўлган масалар кўриб чиқилган. Қонунда кўрсатилишича жиноят қилган шахслар ким бўлишидан қатъий назар қаттиқ жазоланган. Қонунда подшо ҳуқуқларининг чекланмаганлиги таъкидланади. Агарда мамлакатда жорий қилинган қонун-қоидаларни бузган ҳар қандай шахсни Хаммурапи қонунлари асосида жавобгарликка тортилган.

Хаммурапи қонунларида шундай дейилади: “Мен мамлакатимда ҳақиқат ва адолат ўрнатдим. Бундан буён: агар кимки ибодатхона ёки подшонинг мулкини ўғирласа ўлдирилиши керак. Агар кимки қочоқ қулни яширса у ўлдирилиши керак. Агар кимки ўзига тенг кишини башарасига урса у жарима тўлаш керак. Агар кимки қўшинининг буюмини ўғирласа унга ўлим жазоси”. Хаммурапи қонунларида Талион (кўзга-кўз) принципи сақланган.

3. Қадимги Ҳиндистонда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар

Қадимги Ҳиндистонда илк бор пайдо бўлган сиёсий ва ҳуқуқий қарашлар мифология ва дастлабки динлар таъсирида шаклланди. Брахманизм ғоялари қадимги Ҳиндистонда эраммздан олдинги 2-минг йилликда пайдо бўлган Ведалларда ифодаланган. «Веда» санскритда «билим» деган маънони билдиради. Эраммздан олдинги IX-VI асрда яратилган Ҳинд ёдгорлиги Упанишадаларда брахманизм янада ривожланган ва конкретлашган ҳолда тасвирланди. Веда ва Упанишдаларда таъкидланишича ҳар бир одам драхма яъни, қонун, бурч, одатларга, тартибларга риоя этиши зарур. Брахманизм турли мактаблари ташкил этувчи дхармасутра ва дхармашастрлар, ҳуқуқий тўпламлар брахманизм мафкурасини вужудга келтиради. Машҳур сиёсий ва ҳуқуқий ёдгорлик «Ману қонунлари» эраммзгача II асрда ёзма равишда бунёд этилди. Унда Ведалар ва Упанишадлардаги ғоялар ҳар томонлама ривожлантириб химоя этилади. «Ману қонунлари» да асосий эътибор жазо белгилашга қаратилади. Жамият варналарга бўлинган, улар ўртасида нотенглик мавжуд. Эраммзгача VI асрда яшаган Сиддхартха брахманизм ва Ведда, Упанишаддаги ғояларни кескин танқид қилиб чиқди ва у ўзини «Маърифатли инсон» Будда деб атади. Унинг уқдиришча, Олий ҳокимият худо ҳақидаги ғоялар инсонни чалғитади, ҳамма гап инсоннинг ўзига боғлиқ. У барча сиёсий ва ҳуқуқий нормаларни, ахлоқий тартиботларни одамлар ўзлари яратиб олишлари керак деб кўрсатади.

Буддизмга хос бўлган жазо чораларини чеклаш ҳақидаги фикрлар «Дхаммпадада»да учрайди. Инсоннинг айби тасдиқланмасдан уни жазолаш мумкин эмас. Буддизмда дхаммани улуғлаш, қонунликни улуғлаш деган гап эди. Буддизм аста-секин барча ижтимоий сиёсий воқеаларга, шу жумладан давлат фаолиятига ўз таъсирини ўтказа бошлади. Гарчи буддизмда асосий ғоя ҳар инсоннинг ўзи ўзини шакллантириб, ниҳоят нирванга руҳан юксалиб бориши билан боғлиқ бўлсада, аммо бу янги диннинг кўп томонлари ердаги ҳаёт билан боғлиқ эди. Шунинг учун ҳам эраммзгача 268-232 йилларда ҳокимиятни бошқарган Ашока буддизмни

давлат дини деб эълон қилади. Буддизм шу тариқа жанубий-шарқий мамлакатларнинг бир қанчасига тарқалди.

IV-III асрларда (эрамизгача) яратилган Артхашастрада давлатнинг моҳияти, вазифалари, қонунларнинг яратилиши ва амал қилиши борасида брахманизмдан фарқли улар реал ғоялари ифодаланади. Вазир ва маслаҳатчи Каутиля бу китобнинг муаллифи дейилади. «Ахтхашастрада» дунёвий таълимотларнинг кенгайиб, чуқурлашиб боришида катта рол ўйнайди. Бу китобда ҳар бир сиёсатнинг, қонуннинг нечоғли амалий фойдаси борлигига асосий эътибор қаратилди. Бу қонунлар одамларнинг ҳаётини, давлат фаолиятини тўғри акс эттириши зарур.

3.Қадимги Хитойда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар.

Қадимги Хитой фалсафаси ва ижтимоий-сиёсий фикрлари ривожда катта роль ўйнаган даосизм ва унинг асосчиси Лао-Цзи (эрамизгача VI аср) ва у яратган «Дао-Дэ-цзин» асари диний схоластикага катта зарба берди.

Бутун ижтимоий тараққиёт манбаларини илоҳий қудратга эмас, балки дао қилади, дао қонунчилиқ ва сиёсий бошқарувнинг асосидир, деб таъкидлади. Даога бўлган муносабатда барча тенгдир. Лао-Цзиннинг кўрсатишича, ўша пайтдаги барча ноҳушлиқлар, маданиятнинг чекланганлиги, одамлар ўртасидаги сиёсий-ҳуқуқий нотенгликларнинг асосий сабаби ҳақиқатни қарор топмаганидир. У ҳаётдаги, жамиятдаги барча адолатсизлиқларни қоралар экан, у бутун эътиборини ўзини ўзи яратувчи даога қаратди, дао адолатни тикловчи асосий восита деб уқтирди. Даоизмдаги муҳим томон одамларни хотиржам яшашга ундашдир. Бойлиқ ҳам, мансаб ҳам ўткинчи, улардан четроқда юриш керак деган ғоялар илгари сурилган. Қадимги Хитой ижтимоий-сиёсий фикр тараққиётида Конфуций (Эрамизгача 551-479 йиллар) таълимоти унинг шогирдлари томонидан тўпланган «Лунь Юй» (суҳбатлар ва мулоҳазалар) китоби катта рол ўйнайди.

Конфуций ўзидан олдин пайдо бўлган билимларни умумлаштириб, янада ривожлантириб, давлат ҳақидаги ўз қарашларики баён этади. Давлат гўё

катта бир оила, оила бошлиғи император бош ҳукмрон, қолганлар унга бўйсунуши керак. Конфуций мавжуд тартибларни кескин танқид қилиш йўлидан бормади. У келишувчилик, муроса йўлини танлайди. Мавжуд ижтимоий тузим ва тартиботларни тан олган ҳолда, уларни янада такомиллаштириш ҳақида фикр юритади. Давлатни бошқаришда адолат тамойилларига амал қилиш кераклигини уқтирар экан унинг таълимоти прогрессив йўналиш касб этади. Бу ғоя шу пайтгача ҳукмрон бўлган давлат бошқаришдаги зўрлик ғояларига зид эди.⁴

Конфуций Давлатни катта оилага қиёслар экан ҳокимиятга қарши қаратилган ҳаракатларга норози бўлади. Император ҳокимиятини (осмон угли) қувватлайди.

Кичиклар ҳолати катталардан келиб чиқади. Шунинг учун жамиятни ижтимоий-сиёсий нуқтаи назардан табақаларга бўлади. «Кичиклар», «қора одамлар», «оддий одамлар», «Яхшилар», «юқорилар», «катталарга» бўйсунди. Конфуций ҳокимиятга қарши курашлар, кузголонларни қоралайди. Фуқаролар тинчлиги учун ҳаракатни қадрлайди. Конфуций ҳарбий юришларга хайрихоҳ булади.⁵

Конфуций ҳукмдорларни, раҳбарларни, мансабдорларни адолатли бўлишга чақиради. Энг муҳими бош ҳукмроннинг адолатлилиги барча аҳолининг ҳаётига таъсир қилади. Давлат ишларида ҳам, жамиятда ҳам кичиклар катталарга, пастдагилар юқоридагиларга бўйсунушлари, ҳурмат кўрсатишлари зарур. Конфуцийнинг асосий мақсади жамиятнинг юқори табақаси билан қуйи табақаси ўртасида тотувлик яратиш, жамият тараққиётини барқарорлаштиришга қаратилган. Конфуций ташқи урушларга ҳам, Хитой подшоларининг ўзаро олишувларига ҳам қарши эди. Жамиятни бошқариш учун қмлинадиган ҳаракатларнинг асосини фақат қонунлар эмас, балки ахлоқий нормалар ҳам ташкил этиши керак. Одамлар ўртасидаги барча

⁴ История политических и правовых учений. Под.ред. В.С. Нерсисянца.НОРМА-ИНФРА.М.1997. 27-бет.

⁵ История политических и правовых учений. Под.ред. В.С. Нерсисянца.НОРМА-ИНФРА.М.1997. 27-бет.

муносабатлар мана шу ахлокий ҳуқуқий нормалар асосида (зўрлик ишлатмай) ривожланиб бориши керак.

Конфуций таълимоти пайдо бўлиши билан кўпчиликнинг эътиборига тушди, эрамизгача II асрда Хитойда бу таълимот махсус давлат мафкураси деб эълон қилинди.

Мл.ав. VI-V асрларда яшаган Лаоцзи Конфуций таълимотига қарши чиқади. У Даосизмга асос солди. Унинг қарашлари «Дао дэ цзин» асарида келтирилган. Лаоцзи табиат, жамият ҳодисалари «дао билан боғлиқ» деб уқтиради.

Лаоцзи ҳар қандай урушлар, қўрқитишларни ва армияни қаттиқ танқид қилди. Урушда ҳеч бир томон ғалаба қозонмаган. Жамиятда одамларни кам сонли бўлиб қишлоқларда яшашлари, меҳнат қуроллари ва ёзувдан, замоннинг ютуқларидан фойдаланмаслик тарафдори бўлади.⁶

Мил.ав. 479-400 йилларда Моцзи таълимоти вужудга келди.

Янги оқим асосчиси Мо-цзи (эрамизгача 479-400 йиллар) ўз қарашлари барча одамларнинг табиий равишда бир-бирига тенглигини, давлатнинг пайдо бўлишини халқ ҳокимияти билан амалга ошишини ҳимоя қилади. У худо ғоясини янгича талқин этди. Осмондан инсонлар учун фақат яхшилик ёғилиб туради. Шунинг учун худога катта ҳурмат ва ишонч билан қараш лозим.

Моцзи жамиятни бошқаришда халқ билан келишиш кераклигини уқтиради, зўрликдан халқ ҳоли бўлиши, зулм ва қашшоқликни бартараф этиш керак деди. Ҳокимиятнинг марказлаштириш ва қонунчиликни ривожлантириш учун қаттиқ қўллик керак эди. Хитой императорлари мамлакатни бир марказга бўйсундириш учун кураш олиб бордилар, шунинг учун ҳам улар халқ манфаати ва курашдан ажралиб қолишга мажбур бўлдилар.

Моцзи фикрича давлатни бошқаришда халқнинг талаби ҳисобга олиниши зарур. Жамиятни ривожланиши учун паст табақадагиларни зум, очликдан озод қилиш зарур. «Камбағаллик ва йўқсилликка асосий сабаб, бу давлат бошқарувидаги пала-партишликлар» дейди.

⁶История политических и правовых учений. Под.ред. В.С. Нерсисянца.НОРМА-ИНФРА.М.1997. 26-бет

Мил.ав. III-асрда яшаган Хан Фэянинг «Хань Фэйцзи» асарида сиёсий-хукукий қарашларга кўра подшо ўз бошқарув услубини бошқалардан сир тутиши зарур булган. Қонунларга бўйсунуш ва унга амал қилиш шарт. Хар бир даврга мос булган қонунлар яратилиши керак. Бу қонунлар кейинчалик муомаладан чиқиши мумкин.⁷

Шундай қилиб, қадимги Хитой сиёсий-хукукий таълимотида давлат, сиёсат, ҳуқуқ соҳасининг дастлабки диний ва дунёвий билимлар билан берилган таълимотлари муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

5. Туронда сиёсий ва ҳукукий қарашлар (“Авесто”).

Марказий Осиё халқларининг қадимий маънавий меросининг намуналаридан бири ҳисобланган. «Авесто» зардуштийлик динининг муқаддас китобидир. «Авесто» ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида эрамизгача II мингинчи йиллик ўрталарида яшаган қабилаларнинг диний ва дунёвий мафкураси, илк давлатчилик ижтимоий-сиёсий тузуми, ҳуқуқи ҳақида асосий манба сифатида қимматли маълумот беради.

Зардуштийлик динининг тарқиботчиси Сипийтлун Зардушт ҳисобланади. У Хоразмда туғилиб, кейинчалик Эронга боради.

Зардушт Эронда ўз динининг кенг тарғиб қилади. Зардушт вафотидан кейин диний дуолар, такбирлар, расм-русумлар йиғиндиси «Авесто» унинг издошлари томонидан китоб ҳолига келтирилди.

«Авесто» баён этилган сиёсий-ҳукукий фикрларда, ўша даврда ижтимоий, сиёсий, ҳукукий муҳит ҳақида тушунча пайдо бўлади.

«Авесто»да давлат бошқаруви ҳақида гапирилганда: давлатни шоҳ - «Кави» ирода қилган. «Кави» муҳим ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, ҳукукий масалаларни ўзида мужассамлаштирган.

Оилаларнинг бирлашмаси - «Нмана», катта оила жамоаси оқсоқоли - «нманапати», уруғ жамоаси бошлиғи - «вис», қишлоқ оқсоқоли «виспати», қабила бошлиғи «зантупати», вилоят ҳокими «дахюпати». Қонун чиқарувчи Олий орган - Оқсоқоллар Кенгаши (Қабилалар Иттифоқи) - «варзанапа» деб

⁷ История политических и правовых учений. Под.ред. В.С. Нерсисянца.НОРМА-ИНФРА.М.1997. 33-бет

аталган. Олий Судья вазифасини Коҳин бажарган, уни «Заратуштроэма» деб аташган. Унинг ҳукми мутлоқ бўлган ва унга ҳеч ким эътироз бирдирмаган.

«Авесто»да тасвирланган жамият аҳли тўрт тоифага, коҳинлар, жангчи аскарлар, чорвадорлар ва хунармандларга бўлинган («Ясна» 19-бет).

Эркин жамоа аъзоларининг асосий бойлиги чорва ҳисобланган. Биринчи навбатда чорва, кейин эса шахсий мулк - уй, ҳовли-жой, қалъа, қўрғон...

Зардуштийлик таълимотига кўра ёлғон гапириб гувоҳлик бериш жиноят ҳисобланади.

«Авесто»да қайд этилган энг муҳим ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий ғоялардан бири - ёвузликка қарши ва ҳақиқат (адолат) учун кураш масаласидир.

Ҳуқуқий қарашлар баён этилган «Видевдад» қисмида («Девларга қарши дуолар») жиноятларни классификация қилиб қуйидагиларга бўлинган:

1. Динга қарши жиноятлар: диндан қайтиш, бошқа дин вакили билан никоҳ тузиш, коҳин томонидан диний расм-русумларни, амалларни қўпол бузиш, атеизм кирган.
2. Шахсга қарши жиноятларга: қасддан тажовуз қилиш, қўрқитиш, табибнинг нотўғри ҳаракати ва унинг ёмон оқибатлари.
3. Ҳайвонот оламига қарши жиноятлар: айниқса итларга қарши ҳаракатлар.
4. Мулкий жиноятлар: ўғирлик, талончилик, йўл тўсарлик ва зикналик.
5. Ахлоқий нормаларга қарши жиноятлар: фоҳишабозлик, оилага ҳиёнат ва бунинг учун ўлим жазоси берилган.
6. Табиатга қарши жиноятлар: тупроқ, сув, олов, ўсимлик дунёси (Видевдад VI. 54-83) айниқса тупроқни ифлослантириш.

«Авесто»д оила моногамия асосида тузилган Никоҳ шартномаси 10 йил муддатга тузилган.⁸

«Авесто» - ҳуқуқий манба сифатида ўрганган олимлар ичида Инглиз олимаси Мэри Бойс ва А.Г.Переханян, З.Муқимовнинг таъкидлашича,

⁸ А.Х.Саидов. «Авесто » мушмим манба. Тошкент, 2001 йил. «И=тисодиёт ва шу=у= дунёси».37 бет

Сипийтлюн Зардушт ўз таълимотида адолатли суд қисми учун Ордалиа (синаб кўриш ёки жазо бериш) 33 усули мавжуд бўлган. Агар сўз қасам тўғрисида бўлса, одатда сув билан синаш ўтказилиб айбдор ёки гумондорга ўзининг ҳуқуқлигини исботлашга имкон берилган.

Ўт билан синфида айбдор чалаёнлар орасидаги тор йўлакдан югуриб ўтган, агар тирик қолса, Шартнома тангриси Митра уни асбсиз деб ҳисоблаган.

Мавзуга доир ҳуқуқий адабиётлар ва норматив ҳуқуқий ҳужжатлар

- 1.Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10. – Т.: Ўзбекистон, 2002. – 432 б.
- 2.Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. – Т.: Ўзбекистон, 2003. – 320 б.
- 3.Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т. 12. – Т.: Ўзбекистон, 2004. – 400 б.
- 4.Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – 448 б.
- 5.Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – 96 б.
6. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари-энг олий қадрият.
- 7.Бобоев Ҳ.Б. Сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи. –Т.: ТДЮИ, 2003. –205 б.
- 8.Бобоев Ҳ.Б. Ўзбек давлатчилиги тарихи. –Т.: “Фан”, 2004. – 294 б.
- 9.Исламов З. Обҳество. Государство. Право. –Т.: Адолат, 2001. 695 б.
- 10.Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ: умумназарий масалалар. (Дав.наз). –Т.: Адолат, 2000.
- 11.Нерсисянц В.С. История политических и правовѳх учений. М.: Норма-Инфра, 1999.
12. А.Х.Саидов. «Авесто » муҳим манба. Тошкент, 2001 йил. «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси».

Таянч иборалар: шарқ, ҳуқуқ фалсафаси, диний-афсонавий, сиёсий, ҳуқуқий, Қадимги Миср, Бобил, Хамурапи конунлари, Брахманизм, «Ипусер сўзлари», «Ману конунлари», Конфуций, легизм, Дао, Веда, артхашастра, дхармашастра, Лаоцзи, Хань, Фея, «Авесто».

Назорат саволлари

1. Қадимги Шарқда сиёсий ва ҳуқуқий қарашлар қандай вужудга келган?
2. Қадимги Мисрда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар қандай ривожланган?
3. Қадимги Бобилда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар.
4. Хамураппи конунларидаги сиёсий-ҳуқуқий ғояларнинг моҳияти қандай?
5. Қадимги Ҳиндистонда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг ўзига хос хусусияти нимада?
6. Брахманизм сиёсий-ҳуқуқий ғояларида қандай фикрлар илгари сурилади?
7. Ману конунларидаги сиёсий ва ҳуқуқий ғоялар.
8. Қадимги Хитойда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар пайдо бўлишига асос бўлиб хизмат қилувчи омиллар қайсилар?
9. Қадимги Туронда сиёсий ва ҳуқуқий қарашларнинг бошқа Шарқ мамлакатларида қарашлардан қандай фарқи мавжуд?
10. «Авесто»да қандай ҳуқуқий меъёрлар белгиланган?

Тестлар

1. Дастлабки сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар қандай кўринишда бўлган?
А. Диний
В. Сиёсий
Д. Фалсафий
С. Ҳуқуқий
Е. Афсонавий
2. Қадимги Мисрни давлат бошқаруви неча босқичли бўлган?

А.беш босқичли.

В.Тўрт босқичли

Д.Уч босқичли

С.Икки босқичли

Е. Босқч мавжуд бўлмаган.

3. «Ҳаммураппи қонунлари» неча моддадан иборат?

А.290 модда

В. 350 модда

Д.286 модда

С.275 модда

Е.247 модда

4. Қайси хукмдор даврида Қадимги Ҳиндистонда Буддизм давлат динига айланган эди?

А.Чандра Гупта

В.Ашока

Д.Ману

С.Евтидем

Е.Канишка

5. Қадимги Хитой сиёсий - хууқий қарашларида ким томонидан урушлар қаттиқ танқид қилинади?

А.Конфуций

В.Ли Бан Ян

Д.Мо Ци Зи

С.Хан Фэя

Е.Лао Цизи

3-боб. Қадимги Юнонистонда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар

РЕЖА:

1. Қадимги Юнонистонда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларининг асосий йўналишлари.
2. Қадим Юнонистоннинг илк даврдаги сиёсий-ҳуқуқий фикрлари.
3. Юнонистоннинг энг ривожланган даври сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.
4. Эллинизм даври (м.ав. IV-II асарлар) сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари.

1. Қадимги Юнонистонда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларининг асосий йўналишлари.

Қадимги Грецияда эрамиздан олдинги биринчи минг йиллик бошларида давлатлар пайдо бўлади. Мустақил полислар шаҳар давлатлар ён атрофидаги қишлоқларни ҳам ўз ичига олади. Ибтидоий тузумдан илк синфий тузумга ўтганда жамиятни сиёсий жиҳатдан ташкиллашга катта эътибор берилади, бу ишлар аҳолини социал табақалаштиришни кучайтириб юборади ва улар ўртасида зиддиятлар авж ола бошлайди. Бу шароитда полислар ичида ҳам, ташқарисида ҳам ҳокимият учун кураш кескинлашади.

Давлатларни бошқаришнинг турли шакллари келиб чиқади. Эрамизгача IV-V асрларда Афинада демократия қарор топади, Фива, Мегерада Олигархия, Спартада аристократия шакллари давлатчиликнинг турли йўсиндаги бошқариш шакллари келтириб чиқаради. Қадимги Грецияда пайдо бўлган ва аста-секин ривожланиб борган сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихини уч даврга бўлиш мумкин. Илк давр (эрамизгача IX-V асрлар) қадимги грек давлатларининг пайдо бўлиш даврини ўз ичига олади.

Бу даврда сиёсий ва ҳуқуқий тасаввурларнинг мифологиядан озод бўла бошлашини, рационаллашувини кузатиш мумкин. бу жараён Гомер, Гесиод ва машҳур "етти донишмандлар" ижодида ўз ифодасини топгандир. Шу даврда давлат ва ҳуқуқ муаммоларига фалсафий ёндашиш ҳам шакллана бошлайди (Пифагор ва унинг издошлари, Гераклит).

Иккинчи давр (эрамизгача V ва IV асрнинг биринчи ярми. Бу давр қадимги грек фалсафий сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг гуллаган даври. Бу даврда Демокрит, Сукрот, Платон, Арастуларнинг фалсафий, сиёсий ва ҳуқуқий таълимоти шаклланди ва ривожланди.

Учинчи давр (IV асрнинг иккинчи ярми ва II асргача). Бу давр тарихда эллинизм даври бўлиб. Бу даврнинг муҳим белгиси грек давлатчилигининг таназзулга юз тутган даври. Грек полислари дастлаб Македония, сўнгра рим тасарруфига ўта бошлайди. Бу даврдаги сиёсий ва ҳуқуқий қарашлар Эпикур, стоиклар ва Полибий ижодида ўз аксини топди.

2.Қадим Юнонистоннинг илк даврдаги сиёсий-ҳуқуқий фикрлари.

Қадимги Юнонистонда пайдо бўлган ва ривожланган ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий қарашлар тарихини Гомер ва Гесиод дostonларида кўриш мумкин. Бу буюк шахслар яратган дostonларда жамиятда пайдо бўлган ижтимоий муаммолар худолар образлари орқали изчил таъсвирлагандир.

Адолат, қонунчилик ва полис ҳаётига оид бошқа тушунчаларнинг моҳияти, йўналишлари ва шаклланиши энг аввало Зевснинг фаолияти билан боғланади. Бош Худо Зевс барча худоларни исканжага олиб, адолат ўрнатишни талаб қилган. Гомер поэмаларида Зевс худди мана шу тартибда, яъни қаттиққўл адолатли Бош Худо образида ифодаланган. Бунда адолат тушунчаси ердаги воқеалар билан боғланган ҳолда изохданади. Ердаги оддий қонун-қоида асослари одамларни бирлаштирувчи бир куч, умуминсоний қадрият сифатида намоён бўлади.

Гесиод (эрамизгача VII аср) асарларида адолат, ҳуқуқ-тартибот тушунчалари янада ёрқинроқ ифодаланган. Унинг «Теогония», «Меҳнатлар ва кунлар» номли асарларида турли тамойилларга эга бўлган ахлоқий-ҳуқуқий нормалар таърифланади ва ҳимоя қилинади.

Масалан, унинг «Теогония» асарида Зевс ва абадий табиий тартибнинг тимсоли Фемида никоҳидан икки қиз Дике адолат худоси ва Эвномия қонунчилик худоси туғилади. Дике адолатни ҳимоя қилади, уни бузувчиларни қаттиқ жазолайди. Эвномия эса қонунчилик, тартиб-интизом илохушт томонидан ўрнатилган одамлар орасида бўлиши шарт бўлган қонун

деб ҳисоблаб уни ҳимоя қилади. Дике ҳам, Эвномия ҳам барча ишларни бош худо-оталари Зевс буйруғи билан бажарадилар. Демак, адолат ҳам, қонунчилик ҳам илоҳий манбага эга. У бош худо ва бошқа худолар томонидан бошқариб борилади.

Гесиод «Меҳнатлар ва кунлар» поэмасида патриархал тузум идеалларини ҳимоя қилар экан, одамлар ҳаётида бешта бири-бири билан алмашиниб турадиган босқичларини ўзига хос томонларини ифодалаб беради. «Олтин аср», «кумуш асри», «мис асри», «ярим худо-қахрамонлар асри» ва ниҳоят ўзи яшаб тўрган асрни «темир асри» деб баҳолайди. «Олтин аср» одамлари бахтли эдилар, ғам-ташвишсиз умр кечирдилар. «Кумуш асрининг» қайсар, худоларга итоат қилмаган одамларини Зевс қириб ташлади. «Мис асри» нинг одамлари ўзаро рақобатда ва чиқишмовчиликлар туфайли ўзлари бири-бирини янчиб ташлашди. Тўртинчи «Темир асрининг» қонли урушларда Ярим худо қахрамонлар ҳам ҳалок бўлдилар. Гесиод «Темир асрини» қора бўёқлар билан ғамгин тасвирлайди. Меҳнат оғир, кун кўриш қийин, ҳақиқат топталган, одамлар ўртасидан инсоф, диёнат кўтарилган.

Гомер ва Гесиод ижодига хос бўлган ахлоқий, ҳуқуқий тартиб-интизомнинг инсонлар ўртасида қарор топтириш ва уларга ақл нўрини бағишлашга қаратилган интилишлар кейинчалик етти донишманд фаолиятида давом эттирилди. Бу етти донишманд Фалес, Питтак, Пермандр, Биант, Солон, Клеобул ва Хилон. Бу донишмандлар жамият адолат тантана қилиши учун кураш олиб бордилар. Уларнинг айримлари ҳоким ёки қонун чиқарувчилар сифатида ўз ғояларини амалга оширишга ҳаракат қилдилар. Масалан, Солон хусусий ва давлат қарзларини бекор қилди, қарз беришни адолатли асосга қўйди. Солон томонидан ташкил этилган полис демократияси демос билан задогонларни, бойлар билан камбағалларни муросага келтириш учун ишлаб чиқилган қоидаларга асосланар эди. Солон бир томоннинг иккинчи томон манфаатларини ерга уриш асосида устунликка эришишларини очик қоралайди.

Ижтимоий, сиёсий-ҳуқуқий тартибларнинг фалсафий ғоялар асосида қайта ўзгартириш фикрларини илгари сўрган Пифагор (эрамизгача 580-500

йиллар) ва унинг издошлари (Архит, Лизис, Дигиголай ва бошқалар), ҳамда кадимги дунёнинг атоқли файласуфи Гераклит (эрамизгача 530-470) демократияни танқид қилиб аристократик бошқарув усулини, ақлан ва ахлоқий етук одамлар ҳокимиятини ёқлаб чиқдилар.

Пифагор ва унинг ҳамфикрлари дунёқарашлари бир қадар мистик бўлсада, аммо улар оламнинг асосини моддийлик белгиси сонлар ташкил этади деб ҳисоблашди. Ҳамма нарсанинг моҳияти охир оқибатда сонларга бориб тақалади. Ахлоқий ва сиёсий-ҳуқуқий воқеаларнинг ҳам моҳиятини сонлар характеристикасидан излаш керак, масалан, адолат тушунчаси тенгларга тенглик билан жавоб қайтариш демакдир.

Пифагорчилар идеали полис эди. Аммо полисда адолатли қонунлар мавжуд бўлиши керак. Пифагорнинг кўрсатишича, худодан сўнг, ота-онани ва қонунни ҳурмат қилиш керак, худо, ота-она ва қонун. Пифагорчилар тартибсизлик, анархиядан қаттиқ нафратланар, инсоний муносабатлар анархия зулмидан озод этилиб ҳуқуқий тартиб ва гармонияга эга бўлиши керак деган ғояни илгари сурдилар.

3. Юнонистоннинг энг ривожланган даври сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.

Афлотуннинг идеал давлат ва жамият ҳақидаги таълимоти унинг кейинги диалогларида («Давлат», «Қонунлар» ва бошқалар) ривожлантирилди. Унинг идеялар ҳақидаги қарашларининг моҳияти қуйидагича: ҳақиқий борлик бу моддийликдан ташқари, ақл билан идрок этиладиган идеядир. Бизнинг кўзимизга кўриниб, ҳиссиётимизга таъсир қилиб тўрган нарсалар борлиққа алоқадор эмас, шунинг учун ҳам ҳақиқий билиш бу борлиқни билишдан иборат, яъни идеяларни билишдан иборат. Борлиқни ҳамма ҳам билавермайди, фақат файласуфларгина бунга қодир.

У ўзининг «Давлат» номли асарида адолатли идеал давлатни таърифлар экан, давлат полисдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт билан коинотнинг бирикувидан ҳосил бўлади, дейди.

Афлотуннинг таълимотига кўра адолат деганда биричи навбатда ҳар бир одам ўз иши билан шуғуллансин, бошқаларнинг ишларига аралашмасин, полис турли эҳтиёжларнинг умумлашган ифодасидир деган ғояни илгари суради. Бу турли-туман эҳтиёжларни қондириш учун давлатда одамлар ўртасида меҳнат тақсимоти қарор топган бўлиши керак Идеал давлатда аёллар эркаклар билан барабар ҳуқуққа эга. Афлотун идеал давлатида уч табақа файласуфлар, ҳарбийлар ва деҳқон, ҳунармандларни бўлишини эътироф этган.

Афлотун ўзининг «қонунлар» номли асарида давлатнинг моҳияти ва қурилиши ҳақида батафсил тўхталиб ўтади. Афлотун идеал давлатнинг энг муҳим белгилари қуйидагилардан иборат. Унинг 5040 фуқароси чек ташлаш орқали ер майдони ва уй-жой оладилар, аммо бу ер ва уй уларнинг хусусий мулки ҳисобланмайди. Барча ерлар давлатнинг мулки бўлиб одамларнинг фарзандларидан бирига мерос бўлиб ўтиши мумкин. Мавжуд мулкнинг кўп ва озлигига қараб, одамлар тўрт тоифага бўлинадилар: бойликнинг ҳам, камбағалликнинг ҳам маълум чегараси бўлиб, бу қонун томонидан белгилаб қўйилади. қуллар ва чет эллардан келган деҳқон, қунарманд, савдогарлар юқорида айтилган 5040 фуқаро таркибига кирмайди. Биринчи давлатда ҳам, иккинчи давлатда ҳам ҳамма иш ўзаро келишув ва муомила асосида олиб борилади. Ёшлар эркаклар билан тенг ҳуқуққа эга бўлсаларда, аммо улар олий раҳбарликка кўтарила олмайдилар. Афлотун давлатининг бошида босқичма-босқич сайловлардан ўтган 37 ҳукмдор туради. Ҳукмдорларнинг ёши 50 дан 70 ёшгача бўлади. 360 кишидан иборат бўлган сайлов кенгаши катта ҳуқуқларга эга.

Афлотуннинг идеал давлатида қонунчиликка эътибор қаратган. қонун чиқарувчиларга Афлотун маслаҳат бериб қонунлар жуда қаттиқ бўлмасин, қонунга итоат этиш билан бирга ҳукмдорлар жамиятни эркин бошқара олсинлар, қонунларни ишлаб чиққанда географик муҳит, иқлим, тупроқ ва бошқа омиллар эътиборга олиниши зарур. Афлотун қонунларга риоя этмасликни қаттиқ қоралайди. Ҳар хил шоирлар, олимлар турли-туман янгиликлар яратиб, қонунларни бузишавермасин.

Афлотун ўз қарашларида мафкуравий масалаларга катта эътибор берди. Давлат ва қонунларнинг илоҳий ва муқаррар қудратини одамларга етказиш, уларнинг онгига сингдириш керак. қонун-қоидаларни бузиш қаттиқ жазоланиши керак.

Афлотун томонидан икки ярим минг йил олдин айтилган "қонун устиворлиги", "қонун ҳукумронлиги" ғоялари бизнинг кунимиз учун шубҳасиз жуда фойдали.

Арасту (Аристотель)нинг давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги таълимоти

Арасту Афлотундан кейин энг улуғ мутафаккир сифатида майдонга чиқди. (Эрамиздан олдинги 384-322 йиллар). Ўзининг «Полития», «Афина сиёсати», «Этика» номли асарларида сиёсий, ҳуқуқий қарашларини баён этади. Арасту сиёсат фанини хдр томонлама ишлаб чиқишга, сиёсатни ахлоқ доирасида қарашга ҳаракат қилди. Ахлоқ сиёсатнинг бошланғич нуқтаси, унинг муқаддимасидир, дейди у. Арасту адолатнинг икки хилини фарқлаб кўрсатади. Мувозанатга солувчи адолат мисоли арифметик тенглик, яъни мана *шу* тамойилни жамият тараққиётига тадбиқ этиш. Белгиловчи адолат худди геометрик тенгликка ўхшайди. Яъни барча ҳақ-ҳуқуқлар, неъматлар одамлар ўртасида ҳар кимнинг ўзига яраша тақсимланиши керак.

Арастунинг этика соҳасидаги изланишларининг моҳияти шундаки, сиёсий адолат одамлар ўртасидаги тенглик, эркинликка асосланган бўлиб, ҳар бир одамнинг ўз эҳтиёжларини қондириши билан белгиланади. Арасту тасаввурида давлат кўплаб таркибий қисмларнинг ўзаро уйғунлигидан ташкил топади. Давлат ўзига хос бир ташкилот бўлиб, фуқароларнинг уюшишидан ташкил топди. Давлатнинг ҳар бир турида ўзига хос инсон ҳуқуқлари ишлаб чиқилган бўлади.

Арасту давлатнинг сиёсий ташкилот эканини таъкидлаб, давлат бу олий ҳокимиятга эга бўлган сиёсий тизимдир, деб уқдиради. Давлатнинг тўғри ва нотўғри бошқариш шакллари ажратади. Давлатнинг тўғри бошқариш шаклида халққа манфаат келтиради.

Нотўғри бошқариш шаклида фақат тор доирадаги одамларга фойда келтиради холос. Давлат бошқаришининг учта тўғри шакли монархия, аристократия, полиция. Давлат бошқаришнинг нотўғри шакли тирания, олигархия, демократиядир.

Арасту давлат *бошқариш* шаклларининг турли хилларини ҳам текшириб чиқади. Унинг фикрича, энг тўғри бошқариш шакли бу полициядир. Бошқа давлат формалари политиядан озми-кўпми чекинишларга асосланади. Давлатни нотўғри бошқариш шаклидан энг ёмони бу тираниядир. Полиция олигархия ва демократиянинг энг яхши томонларини бирлаштиради, аммо уларнинг ёмон томонларидан бутунлай холи давлат шаклидир. Арастуъ ишлаб чиққан идеал давлатнинг лойиҳасини оддий бир фактни тажрибада синаб кўришдек аниқ бир белгилар билан характерлаб бўлмайди, деб кўрсатади. Идеал давлатнинг аҳолиси етарли даражада бўлиб, аниқ кўзга ташланиб туриши керак. Унинг худудида куриқлик ва денгизга яхши йўналтирилган бўлмоғи зарур.

Барча ерлар иккига бўлинади. Бир қисми бутун давлат томонидан умумий тарзда фойдаланиладиган ерлар, иккинчиси фуқароларнинг хусусий ерлари. Тинчликни жамиятнинг равнақи деб баҳолаган олим, урушларни ҳуқуққа қарши ҳодиса деб баҳолайди. Арасту Сократ ва Афлотуннинг адолат ва қонуннинг бири-бирига мос келиши зарурлига ғоясини ҳимоя қилади. Умуман олганда, ҳуқуқ сиёсий ҳодиса бўлгани учун уни сиёсий ҳуқуқ деб атаса бўлади. Табиат қонунлари ҳамма жойда бир хил аҳамиятга эга бўлиб, тан олинмиши ёки олинмаслигига қарамай мавжуд бўлаверади. Бундан ташқари, шартли ҳуқуқ ҳам бор. У шароитга қараб ўзгариб туриши мумкин. Табиий ҳуқуқлар ҳам шартли ҳуқуқлар ҳам давлат сиёсатига хизмат қилади. Бу ҳуқуқ нормалари изчил, барқарор бўлиши зарур.

Қонун сиёсатга мос бўлиши учун аввало қонунлар адолат асосида шаклланиши зарур. Арасту қадимги дунёнинг энг машҳур, гениал тафаккур эгаси эди. Унинг асарлари асрлар оша ўз кучини йўқотмай қолмоқда. У

воқеаларни чуқур, илмий таҳлил этишда ўз устози Афлотундан анча ўзиб кетган эди.

4.Эллинизм даври (м.ав. IV-II асарлар) сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари.

Эпикур, Полибий карашларида ҳам давлат, бошқарув формаси тугрисида фикрлар бор.

Полибий - ўзининг карашларини «Тарихнинг қирқ китоби асарида баён қилган». Полибий давлат келиб чиқиши. Давлатчилик асослари ҳақида фикр юритади. Полибийнинг фикрича давлат куйидаги олти давлат формасига эга: Подшолик, Тирания, Аристократия, Олигархия, Демократия, Охлократия. Полибий давлат одат ҳуқук асосида бошқарилади дейди.

Ўзининг сиёсий ва ҳуқуқий карашлари билан эллинизм даврининг намоёндаларидан бири бўлган Эпикур (341-270 й.й) Демокритнинг атомистик фикрларини давом эттиради. Эпикурнинг фикрича, қонунлар фақат донишмандлар учун чиқарилган. Ундан ёвузлик эмас, балки ёвузлик қилмасликлари учун фойдаланилади.⁹

Қадимги Грецияда Афина Полисида мансабдор шахслар стратеглар ва орхонтларга булинган. Улар имтиёзларга эга бўлишган . Афина олий суд органи Гелиэя бўлган. Талончилик, угирлик ва бошқа ишлар ун бирлар хайъати томонидан қурилган. Перекл замонидан бошлаб демлар бўйича сайёр судлар ташкил этилган.

Полиция-функциясини махсус хизматчилар –токсотлар бажарган. Қадимги Юнонистонда сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар файласуфлар давлат арбоблари томонидан майдонга келди. Бу таълимотлар ўз даврида муҳим ўрин тутган.

Стоицизм вакилларида бири бўлган Зенон давлатни табиий ҳолат натижаси дейди. Ҳуқуқни тушунтиришда «илоҳий қонунлар»асосида тушунтиради. Фақатгина Подшолар ва донишмандлар озод қишилاردир. Давлатнинг энг яхши формаси- бу демократия, подшо ҳокимияти ва аристократиянинг умумлашган типидир, деб тушунтиради Зенон.¹⁰

⁹ История политических и правовых учений. В.С.Нерсисянц, таҳрири остида. НОРМА-ИНФРА.1997.65-бет

¹⁰ История политических и правовых учений. В.С.Нерсисянц, таҳрири остида. НОРМА-ИНФРА.1997.66-бет

Умуман олганда , Қадимги Юнонистондаги сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар ўз даврининг маҳсули бўлибгина қолмай, анча даврлар мобайнида хизмат қилди.

Мавзуга доир ҳуқуқий адабиётлар ва норматив ҳуқуқий ҳужжатлар

- 1.Бобоев Ҳ.Б. Сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи. –Т.: ТДЮИ, 2003. –205 б.
- 2..Нерсисянц В.С. История политических и правовѹх учений. М.: Норма-Инфра, 1999.

Таянч иборалар :

Қадимги Юнонистондаги сиёсий- ҳуқуқий ғоялар, Гомер, Гесиод, Пифагор,Гераклит, Солон,Демокрит , Гиппий, Антифонт, Фрасимах, Сукрот, Афлотун, Эллинизм, Эпикур, Зенон, Полибий,

Назорат саволлари

- 1.Қадимги Юнонистонда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларининг асосий йўналишлари қайсилар?
- 2.Қадим Юнонистоннинг илк даврдаги сиёсий ва ҳуқуқи қарашлар нимаси билан ажралиб туради.
3. «Етти донишмандлар» кимлар ?
- 4.Гомер, Гесиод, Пифагор, Гераклит, Солонларнинг сиёсий-ҳуқуқий фикрлари.
- 5.Юнонистоннинг энг ривожланган даври (V-аср биринчи ярми IV аср)даги сиёсий ва ҳуқуқийқарашларни кимлар ривожлантирганлар?
- 6.Демокрит, Гиппий, Антифонт, Фрасимах , Сукротнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.
- 7.Афлотуннинг давлат, қонунчилик ва сиёсат ҳақидаги таълимоти.
- 8.Арастунинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти.
9. Эллинизм даври (м.ав. IV-II асарлар) сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари ўзига хос хусусияти нималарда кўриш мумкин?

10.Эпикур, Зенон, Полибийнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари. 11.Юнонистон сиёсий-ҳуқуқий таълимотларининг ҳуқуқий давлат қуришда, фуқаролик жамиятини шакллантиришда тутган ўрни ва роли.

Тестлар

1.Полис нима?

А.Қонунлар

В.Қонун чиқаувчи орган

С. Шаҳар давлат

Д.Армия бўлинмаси

Е.Хукмдор

2. «Давлат қонунга доим мухтождир.» деган фикрни ким айтган эди?

А.Аристотель

В.Гомер

С.Пифагор

Д.Сократ

Е.Солон

3. «Қонунлар оддий одамлар учундир» деган фикрни ким томонидан билдирилган эди?

А.Зенон

В.Демокрит

С.Арасту

Д.Эпикур

Е.Солон

4. «Афина Политияси» асарининг муаллифи ким?

А.Аристотель

В.Платон

Д.Сократ

С.Солон

Е.Пифагор

5.Қадимги Юнонистондаги сиёсий — ҳуқуқий қарашларнинг ривожланишига таъсир кўрсатган омилларни белгиланг

А. Диний ва афсонавий қарашлар

В. Илғор фикр

Д. Эллинизм маданияти

С. Қадимги Шарқ фалсафаси

Е. Тўғри жавоб йўқ

4-мавзу: Қадимги Римда сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар

РЕЖА:

1. Қадимги Римдаги асосий сиёсий-ҳуқуқий оқимлар.
2. Цицероннинг давлат, қонунлар ва сиёсат тўғрисидаги қарашлари.
3. Рим юристларининг ҳуқуқшунослик фанларининг ривожига қўшган ҳиссалари ҳақида.
4. Христиан дини ва давлат ўртасидаги муносабатлар.

1. Қадимги Римдаги асосий сиёсий-ҳуқуқий оқимлар.

Қадимги Рим сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи минг йилларни ўз ичига олади ва шу давр ичида Қадимги Римда ўзгариб турган социал иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий қарашларни воқеаларни акс эттиради. қадимги Рим тарихи уч босқичдан иборат. Подшолик (эрамизгача 754-510 й.), республика бошқариш усули (504-28 й), империаторлик (27 эрамизгача ва 475 й). Ягона Рим империяси эрамизнинг 395 йили батамом бўлиниб кетди. Ғарбий (марказ Рим), Шарқий (маркази Константинополь) Византия империяси-булар 1453 йилгача яшаб келди.

Қадимги Римдаги ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий қарашлар узок вақт давомида турли қарама-қарши кучлар патрицийлар ва плебейлар ўртасидаги, тўхтовсиз курашлар ичида шаклланиб боради ва шу кучлар нисбатини, манфаатларини ўзида акс эттирди.

Қадимги Римдаги сиёсий-ҳуқуқий қарашлар қадимги Юнонистонда шаклланган ижтимоий-сиёсий қарашлар таъсирида эди. Эрамизгача V аср ўрталарида плебейлар ёзма равишдаги қонунлар тайёрланишини талаб қилиб чиқдилар ва Юнонистонга одамлар юбориб, улардаги қонунчилик,

давлатчилик асосларини ўрганиб келиш, хусусан Солон даврида яратилган қонунларга катта эътибор беришни топширдилар. Бу тажрибалар пухта ўрганилиб, ниҳоят XII жадвалдан иборат бўлган қадимги рим ҳуқуқ нормаларини ишлаб чиқишга асос бўлди. Қадимги Юнонистоннинг атоқли файласуфлари Сократ, Афлотун, Арасту, Эпикур, стоиклар, Полибий ва бошқалар қадимги рим ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий қарашларнинг шаклланишига кучли таъсир қилди.

Қадимги Римда ҳуқуқшунослик фанининг ривожланиши катта воқеа эди. Рим ҳуқуқшунослари ҳуқуқнинг умумий назарияси муаммоларини ёритиб бердилар. Айрим ҳуқуқшунослик соҳалари (давлат ва ҳуқуқ назарияси ва маъмурий ҳуқуқ, жиноят ҳуқуқи, халқаро ҳуқуқ) мустақил тарзда ишлаб чиқилди. Рим ҳуқуқшунослари жамият ҳаётида рўй бераётган янгиликларнинг назарий асосларини ишлаб чиқдилар. Рим юристлари томонидан кашф қилинган ҳуқуқшуносликка оид атамалар, фанлар бугун бизда ҳам ўрганилмоқда.

Рим империясида эрамиз бошида христианлик пайдо бўлади. Илк христиан таълимотлари барча эркинлик ҳақидаги қонунларни, мавжуд бўлган кўплаб табиий ҳуқуқ ғояларини янги дин ўз номидан, илоҳий рух, худонинг ифодаси деб талқин қила бошайди. Барча одамларнинг тенглиги, уни одамлар ўртасида қарор топиши зарурлиги ҳақидаги ғоя муҳим аҳамиятга эга эди. Христианликнинг пайдо бўлиши ва жаҳон дини сифатида кенгайиб, мустаҳкамланиб бориши инсоният тараққиётининг кейинги босқичларига кучли таъсир қилди. Эрамизнинг II асрида христиан жамоаларида ахвол бир мунча ўзгаради. Жамоа бошлиқларининг ҳукмронлиги мустаҳкамланади, улар ўртасида алоқа кучаяди, руҳонийлар пайдо бўлади. Черков иерархиясининг пайдо бўлиши, диний догматнинг кучайтириб юборди. Илк христианлик таълимотларида қулчиликни йўқотишга, хусусий мулкчиликни бекор қилишга, одамлар ўртасидаги нотенгликни бартараф этишга қаратилган ғоялар мавжуд эди.

2. Цицероннинг давлат, қонунлар ва сиёсат тўғрисидаги қарашлари.

Қадимги Рим сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихида Марк Туллий Цицерон (106-43 эрамиздан олдинги йиллар) алоҳида ўрин эгаллайди. Машхур аратор, давлат арбоби ва мутафаккир Цицероннинг давлат ва ҳуқуқ муаммоларига бағишланган "Давлат ҳақида", "қонунлар ҳақида", "Бурчлар ҳақида" ва бошқа асарларида сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари ўз аксини топган. Давлатнинг пайдо бўлишининг сабаби одамларнинг бирга яшашга интилишидир. Бирга яшаш одамнинг табиий эҳтёжидир, дейди, Цицерон. Давлат халқнинг иши, бойлигидир. Цицерон давлатнинг тузилиш шакллариغا катта аҳамият беради. У учта оддий давлат Шаклини кўрсатади: подшоҳ ҳокимияти, аристократлар Ҳокимияти ва халқ ҳокимияти. Буларнинг ҳар бири ўзининг абзалликлари ва камчиликларига эга. Шунинг учун буларнинг барчасига хос бўлган абзалликларни ўзида бирлаштирган қўшма давлат шакли мақсадга мувофиқдир.

Зўрлик билан ўрнатилган якка шахс ёки оломон ҳукмдорлиги, ёки бир тўранинг ҳукмронлиги давлат шакли ҳисобланмайди, бунга йўл қўйиш мумкин эмас. Бу ерда умуминсоний манфаат ҳам барча, учун тенг ҳуқуқ ҳам йўқ. Цицерон ижодида ҳақиқий давлат арбоби ва идеал фуқарога хос фазилатлар катта ўрин олган. Ҳуқуқ заминида табиатга хос бўлган адолат ётиши керак, дейди у. Табиий ҳуқуқининг белги ва хусусиятларни таърифлаш билан бир қаторда, Цицерон ижобий ҳуқуқнинг ўзини хусусий ва оммавий ҳуқуқларга бўлади. Цицероннинг ижодий мероси инсоният маданиятининг ривожига катта таъсир кўрсатди.

3.Рим юристларининг ҳуқуқшунослик фанларининг ривожига қўшган ҳиссалари ҳақида.

Эрамизгача II аср бошларида ҳуқуқшунослик, хусусан фуқаролар ҳуқуқи борасида М. Манилий, П. Муций Сцевола ва М. Юний Брут самарали фаолият кўрсатдилар. Ҳуқуқий масалалар қуйидаги соҳаларни қамраб оларди:

- 1.Одамларнинг юридик саволларига жавоблар;
- 2.Битимлар тузишда тавсия қилиш ва ёрдам бериш;

3. Судда ишларни ҳал қилиш учун формулалар ишлаб чиқиш;

Рим ҳуқуқшунослиги республиканинг охирги давларида, хусусан, империянинг дастлабки икки ярим асрида ўзининг энг юқори ривожланиш даражасига етди. III асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, императорнинг қонуний ҳокимиятга эга бўлишидан сўнг рим ҳуқуқшунослигининг ривожланиши пасая бошлади. Тўғри, классик даврда юристларнинг аҳволи ҳурмат эътибори янги даврда ҳам сақланиб турди. Худди мана шу классик даврда яшаган машҳур ҳуқуқшунослардан Гай, Панминак, Павел, Ульпиан, Модестинларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Рим ҳуқуқшуносларининг фаолияти асосан ҳуқуқ амалиётида мавжуд бўлган эҳтиёжларни қондириш, мавжуд ҳуқуқий нормаларни ўзгариб турувчи вазиятга мослаштириб боришга қаратилган эди. Улар шу билан бирга берилган саволларга қайтарилган жавобларда, конкрет ишлар муҳокамасида бир қатор назарий масалаларни ҳам ишлаб чиқдилар. Рим ҳуқуқшунослари анчагина тушунчаларга аниқлик киритдилар. Ўша вақтнинг тили билан айтганда амалий ҳуқуқ нормалари, оддий ҳуқуқ, қонун, магистрантлар, император конституцияси ва бошқа соҳалар шаклланди.

Табиий ҳуқуқ амалий ҳуқуқ учун асос бўлиб қолаверди. Ульпианнинг халқлар ҳуқуқларига табиий ҳуқуқларнинг бир қисми сифатида олиб қаралади. Уларнинг одамларга таъсири ўртасида фарқлар бўлган. Ана шулардан қилинган хулосаларга кўра жамиятда никоҳ, болалар тарбияси ҳам табиий ҳуқуқ таъсири остида шаклланиб боради. Ҳуқуқшунос Гайнинг қарашлари ҳам шунга ҳамоҳанг. Умуман ҳуқуқ борасидаги турли ҳолатлар, хусусиятлар ўртасидаги ўзаро алоқадорликнинг моҳиятини Павел изчилроқ ифодалаб берди. У ҳуқуқнинг турли қисмлари ҳақида эмас, балки ягона бир бутун бўлган ҳуқуқнинг ўзаро боғланган кўринишлари ҳақида фикр юритиш керак деб ҳисоблайди.

Умуман рим юристларининг аксарияти ҳуқуқнинг бир бутунлигини тан олиб, унинг турли тушунчаларини конкрет изоҳлаб берганлар. Жумладан зарурият адолатли ҳуқуқнинг муҳим томони, ҳуқуқнинг барча

кўринишлари ва йўналишларига хос бош хусусиятдир. Зарурият адолатга асосланади, ундан келиб чиқади. Қадимги рим ҳуқуқшуносларининг юқоридаги талаблари ҳуқуқнинг барча соҳаларига тегишли бўлиши билан бирга конкрет қонунларга ҳам тегишлидир. қонунлар ҳуқуқ нормаларининг изчил, қатъий ишланган шакли сифатида қаралади.

Рим ҳуқуқшунослари фаолиятига стоикларнинг таъсири яққол сезилиб туради. Улар мана шу таъсир остида кўплаб ҳуқуқий масалаларни, хусусан бурч масаласини ҳар томонлама тасвирлаб бердилар. Табиий ҳуқуқ, қонунларнинг ғоявий асосларини ташкил қилиши ҳақидаги фикр ҳам диққатга сазовор. Ҳуқуқшунос Модестиннинг кўрсатишича, ҳуқуқнинг вазифаси рухсат этиш, ман этиш, жазолашдан иборат. Албатта бу талаблар ҳар қаерда ҳар хил бўлиб, асосан императив ҳуқуқ нормаларини акс эттиради. Юлиан ҳам худди шу фикрни ифодалайди.

Рим ҳуқуқшунослари ҳуқуқнинг умумназарий моҳиятини чуқур тадқиқ этиш билан барча амалий ҳаётдаги ҳуқуқий нормаларнинг таъсири, уларга қай тарзда асосланиш зарурлиги ва бошқа хусусий масалаларни анмқ конкрет мисоллар асосида характерлаб бердилар. Ижтимоий ҳуқуқ нормалари ҳам ҳар томонлама ишлаб чиқилди. Давлат органларининг ваколатлари, мансабдор шахслар, ҳокимият, фуқаролик тушунчалари ва давлат ҳамда маъмурий Ҳуқуқнинг кўплаб масалалари ёритиб берилди.

4.Христиан дини ва давлат ўртасидаги муносабатлар.

Қадимги Рим ҳуқуқий қарашлари фақатгина дунёвий бўлмасдан диний қарашлар ҳам таъсир кўрсатган. Августин Аврелиан томонидан (354-430) берилган қарашлар узига хосдир. Бу қарашлар Христиан черковининг идеологиясига асосланган. Унга кура худо инсонларнинг ҳуқуқларини белгилаб қуйган. Инсонлар гуноҳлари учун қўлга айланадилар ва бу билан жазоланадилар. Августин ҳукмдорларни адолатли бўлишга ва худонинг хоҳишини бажаришга чақиради.

Антик даврни христианлик даври билан боғлаган дастлабки буюк теологларидан бири Августин эди (354-430) . У Платон фалсафаси ва Цицерон

асарлари билан танишади. Унинг томонидан христиан фалсафасининг асоси ишлаб чиқилган. Августиннинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари «Худо шахри» ва «Эркнинг озодлиги ҳақида» асарларида баён қилади.¹¹

У «Худо шахри» асарида икки шахар яъни Замин шахри ва Худо шахри ҳақидаги таълимотни ишлаб чиқади. Августиннинг фикрича, инсон худо яратган энг улуғ мавжудотдир. Инсонинг ички дунёси турли – хис – туйғулар, ирода, истакларнинг кураш майдони бўлиб, паноҳ топишга бўлган истак соҳасидир. Инсон худонинг марҳаматига ёрдамига муҳтождир.¹²

Августин Худо шахри ва замин шахри ўртасида қарама қаршилик шаклида куради. Ҳар бир индивидуал ҳаёт паноҳ ва гуноҳ ўртасида кураш майдони бўлгани сингари, тарих ҳам эзгулик ва гуноҳ «подшолиги» ўртасидага кураш майдонидир.

Черков маълум маънода Худо «подшолиги»ни, Империя эса замин «подшолиги»ни ифодалайди. Августин замин подшолиги бўлишини зарур ва шарт эканлигини айтади.¹³

Ер подшолиги ҳукумдорлари Худо томонидан тартиб сақлаш учун тайинланади. Халқ, Худонинг иродасига бўйсунishi шарт бўлгани боис, бу ҳукмдорларга ҳам бўйсунишга мажбур бўлади. Дунёвий подшолик одамлардаги ёвузликни Худо подшоҳлигисиз (черковсиз) бартараф қила олмайди. Христианлик давлатининг барчаси аъзолари бир вақтнинг ўзида ҳам папанинг, ҳам императорнинг фуқароларидир, дейди Августин.

Августин епископ Амвросийнинг черковнинг давлат устидан раҳбарлик қилиши билан боғлиқ қарашларини ривожлантириб, ҳуқуқни черковнинг ёрдами билан тушунтириш давлат учун қулай эканлигини айтиб ўтади.¹⁴

¹¹ История политических и правовых учений. Под ред. В.С.Нерсисянца ..НОРМА-ИНФРА. М. Москва,1999.102-бет.

¹²История политических и правовых учений. Под ред. В.С.Нерсисянца ..НОРМА-ИНФРА. М. Москва,1999.103-бет.

¹³ История политических и правовых учений. Под ред. В.С.Нерсисянца ..НОРМА-ИНФРА. М. Москва,1999.103-бет.

¹⁴ История политических и правовых учений. Под ред. В.С.Нерсисянца ..НОРМА-ИНФРА. М. Москва,1999.107-бет.

Шундай қилиб, Рим католик черкови томонидан Августининг қарашларига ката эътибор қаратилган. Унинг қарашлари христиан–теологик концепциясининг ахлоқий, сиёсий ва ҳуқуқий жиҳатдан таъсир кўрсатган.

Мавзуга доир ҳуқуқий адабиётлар ва норматив ҳуқуқий ҳужжатлар

- 1.Бобоев Ҳ.Б. Сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи. –Т.: ТДЮИ, 2003. –205 б.
- 2.Исламов З. Обҳество. Государство. Право. –Т.: Адолат, 2001. 695 б.
- 3.Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ: умумназарий масалалар. (Дав.наз). –Т.: Адолат, 2000.
- 4.Нерсисянц В.С. История политических и правовых учений. М.: Норма-Инфра, 1999.

Таянч иборалар: Гай, Папиан, Павел, Ульпиан, Модестин, Сенека, Эпиктет, Цицерон, Пандект, «Ўн икки жадвал қонуни», Юстиниан қонунлари, неотомизм, Фома Аквинский, Августин.

Назорат саволлари

- 1.Рим тарихи неча даврга бўлинади?
- 2.Рим ҳуқуқининг кенг қамровли кодификациясини ким амалга оширган?
- 3.Пандект нима?
- 4.Рим фуқаролик ҳуқуқи манбаларини айтинг.
- 5.Принципат даврида Рим юристлари фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари қайсилар?
- 6.Қадимги Рим ҳуқуқининг ривожланишига салбий таъсир кўрсатган омиллар қайси?

Тест саволлари

- 1.Қадимги Римда биринчи император конституцияси ким томонидан жорий этилган?

А.Гай Туллий

В.Нерон

С.Ульпиан

Д.Цезарь

Е.Адриан

2.Қайси император давридла кенг қамровли қонунлар кодекслаштириш амалга оширилади?

А.Юстиниан

В.Цезарь

С.Ульпиан

Д.Октавиан Август

Е.Папиан

3. Христиан дини Рим ҳуқуқшунослик соҳасини ривожланишига кўрсатган таъсири қандай бўлган?

А.Салбий

В.Ривожлантирган

Д.Давлат билан алоқасини узган

С. Ҳуқуқнинг ривожланишига тўсқинлик қилган

Е. тўғри жавоб йўқ

4. Қадимги Рим ҳуқуқи қандай қисмлардан иборат?

А.Оммавий ва хусусий ҳуқуқ

В.Фуқаролик ва жиноят ҳуқуқи

Д.Мажбурият, шартнома ва жиноят ҳуқуқи

С.Давлат бошқаруви ва ҳалқ бошқаруви

Е. Оила, мулк, шартнома ва жиноят ҳуқуқи

5-боб. Ўрта асрларда Шарқ ва ғарб мамлакатларида сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар

РЕЖА:

1. Бурхониддин Марғинонийларнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари.
2. Ислом сиёсий ва ҳуқуқий таълимоти.
3. Форобийнинг ҳуқуқий таълимотлари
4. Ўрта асрларда Ғарб Оврўпа мамлакатларида сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг асосий йўналишлари ҳақида.
5. Николло Макиавеллининг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги қарашлари.
6. Жон Боденнинг давлат ва мустақиллик, суверенитет ҳақидаги ғоялари.
7. Европа утопистларининг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари

1. Бурхониддин Марғинонийларнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари.

Буюк олим, машхур факих Бурхониддин Марғиноний 1121 йил 23 сентябрда Марғилонда таваллуд топган.

Бутун мусулмон днёсида тан олинган «Хидоя» асарини Бурхониддин Марғиноний 1178 йили Самар-кандда ёзган. Махмуд ибн Сулаймон ал-Кафавий 676 та таниқли факих ва мутасаввуф олимлар таржимаи холини ўз ичига олган «Катоиб аълом ад-ахйор мин фукахо мазхаб ан-Нуъмон ханифа) мазхаби факихларидан энг маълум кишиларнинг табақалари») номли асарида «Хидоя»нинг яратилиши ҳақида Бурхониддин Марғинонийнинг қуйидаги сўзларини келтирган:

«Абу-л-Хасан Али ибн Бакр ибн Абд ул-Жалил бир куни фикҳ масалаларига бағишланган хажми унча катта бўлмаган, лекин мазмуни тулик бўлган бир яхлит китоб зарур эканлиги ҳақида фикр билдирди. Ирокка сафар қилмаганимда, у ерда «ал-Мухтасар ал-Кудурий» («Кудурий кискартмаси»)ни курдим. У фикҳ бобида ажойиб асар эди. Бу пайтгача каттаю-кичик барча «Жомъе ус-Сагир» («Кичик туплам»)дан фойдаланар эди. Шунда фикҳга оид барча асарларини жамлаб, улардан энг зарур масалалардан олдим ва бу асарга

«Бидоят ал-Мунтахай» («Бошловчилар учун тугал таълим») деб ном бердим. Кейинчалик бу асарга шарх ёзиб уни «Кифоят ул-Мунтахий» («Яқунловчилар учун тугал таълим») деб номладим.

Бу асарларнинг ҳам хажми катта бўлгани учун кейинчалик Бурхониддин Маргиноний янада муъжазрок, шариатнинг ханафий мазхабининг фикҳ масалаларида асосий кулланмасига айланган «ал-Хидоя» асарини ёзган.

Бурхониддин Маргиноний «Хидоя» асарини яратишда Куръони карим, хадислар, дастлабки турт халифа саҳобаларининг ривоятларига, суннийлик оқими асосий мазҳаблари – ханафий, моликий, шофеъий, ханбалий – асосчилари Абу Ханифа ан-Нуъмон ибн Собит, Абу Абдуллох Молик ибн Анас, Мухаммад ибн Идрис аш-Шофий, Абду Абдуллох Ахмад ибн Ханбалларнинг йирик асарларига, уларнинг шогирд ва издошларини имом Ёқуб ибн Иброҳим ал-Куфий ал-Ансорий Абу Юсуф, имом Абу Абдуллох ибн Хусайн аш-Шайбоний (имом Мухаммад), имом Абу-л-Хал Зуфар ибн Хазл (имом Зуфар)ларнинг асарларига таянган. Исо мухаммад ибн исо ат-Термизийнинг «Жомеъ ул-Кабир» («Катт туплам»), Абу –л-Хасан Ал Кудурийнинг «Мухтасар ал-Кудурий» («Кудурий кискартмаси»), Абу-лХазл Али ибн Мухаммад Баздавийнинг «Мабсут» асарларига, шариатнинг турли масалаларини шарҳи ва ечимини беришда хавола қилинади. «Хидоя» (арабча тула номи «Хидоя фи фуруиъ ал-фикҳ»- «фикҳ соҳалари бўйича Кулланма») – тўғри йулни – бу ерда ҳуқуқий маънодаги тўғри йулни кўрсатиш деган маънони англатади. Ислоҳ дунёсида шу номда турли илмий ҳуқуқий тизимлар бўйича бир канча кулланма китоблар маълум. Булардан энг машҳури шариатга бағишланган икки тупламдир. Бири Абу-л-Хасан ал-Кудурий томонидан тузилган бўлса, иккинчиси Бурхониддин Маргинонийникидир.

Бурхониддин Маргинонийнинг «Хидоя» асари ёзилиш услуби бўйича ҳам ажралиб туради. Унда ҳуқуқий муаммоларнинг ечими даставвал машҳур тан олинган факихларнинг фикр-хулосаларини баён қилиш ва унга бошқа фикҳ олимларнинг эътирозлари ва қушилишларини изҳор қилиш йули билан берилган. Худди шундай умум эътироф этган баобру фикҳлар нуктаи-назаридан келиб чиққан ҳолда, муайян ҳуқуқий муаммонинг энг маъқул ечимини танлаб

олиш мумкин бўлган. Шу йул билан «Хидоя»да шариат қоидаларининг айнан узига эмас, балки уларнинг мукаммал шархлари ҳам асил равишда берилган.

«Хидоя» да шариат масалаларида муаллифнинг фикр ва хулосалари билан бирга, ханафийлар мазхабининг барча имомлари, шунингдек бошқа мазҳаб вакиллариининг мулохазалари ҳам баён этилган. Ислонинг асосий маросим талаблари, ҳуқуқий ва ахлоқий қоидалари, хусусан, таҳорат, намоз, закот, руза, ҳаж, қурбонлик: оила-никоҳ масалалари билан боғлиқ бўлган қоидалар батафсил ёритилган; Ҳуқуқий қоидаларнинг бажармаганлик учун жазо чоралари белгиланган. «Хидоя»да мулкӣ ва молиявий муносабатларга, жиноят ва жазо, ғуқоролик ҳуқуқи, суд процессуал масалаларига кенг ўрин берилган. Бундан ташқари, унда урушлар, улжа олиш ва уни таҳсимлаш, турмуш ва фаолиятидаги тақиклашлар, ижозатлар ҳақида батафсил суз юритилган. «Хидоя» туртта жилдан иборат бўлиб, 56-бобга булинган. Рус тилидаги нусха 1646 саҳифадан иборат.

Тадқикотчилар Бурҳониддин Маргиноний асарларида ҳуқуқий тушунчалар ута аниқлик билан ёритилишини алоҳида таъқидлайдилар. Бурҳониддин Маргиноний асарларининг бу муҳим қирраси «Хидоя»нинг нафақат ислон ханафий мазҳаби ҳудудларида, балки бутун ислон суннийлари ҳудудларида аста-секин мусулмон ҳуқуқи таълимотининг, қонуншунослигининг деярли яғона асосий наъмунавий мансабига айланишга олиб келган ва у бутун дунё ҳуқуқи тафаккурининг муҳим воқеаси даражасига қўтарилган.

«Хидоя» ҳозирги қадар араб-мусулмон ҳуқуқий фалсафаси ривожӣ муаммоларини ўрганувчи Ғарбий Оврупо шархшунослари, ислоншуносларини баҳоят қизиктириб келаётгани ҳам шундан бўлса ажаб эмас.

«Бидоёт ал-мубтадий» ва фикҳ-шариат аослари ҳақидаги бошқа асарларида, айниқса хидояда Бурҳониддин Маргиноний урф-одат ҳуқуқий ва маънавий меъёрларидан бошлаб то оила ва никоҳнинг ҳуқуқий асослари, давлат ва ҳуқуқ қурилиши ва жиноий жавобгарлик сингари турли масалалар юзасидан бериши мумкин бўлган деярли барча бахсли ҳуқуқий ҳолатлар ва ходисалар бўйича лўнда, айна вақтда ҳам назарий, ҳам амалий жихатдан аниқ ва ниҳоятда ишонарли изохлар берган.

Бурхониддин Маргинонийнинг ғоятда улкан ғоявий, энг аввало ҳуқуқий меросда қуйидаги бош йўналишларни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин.

Биринчидан, ижтимоий–иқтисодий муносабатларнинг ҳуқуқий асослари;

Иккинчидан, мулкчиликнинг турли шакллари айниқса давлат ва хусусий мулкчиликнинг шунингдек молиявий фаолиятнинг ҳуқуқий асослари;

Учинчидан, жиноят ва жазонинг ижтимоий ва ҳуқуқий ходисалар сифатида ҳуқуқий асослари;

Тўртинчидан, фуқаролик ҳуқуқий назарияси ва амалиёти;

Бешинчидан, судлар ва қозилик муассасалари таркиби, тартиби ва поцессуал масалалар.

Бурхониддин Маргиноний ўз асарини айнан Мовауннахр шароитларида қўллаш учун мулжаллаб яратган ва аксарият ҳолларида Абу Юсуф Ёқубга ва унинг асарларига мурожаат қилган. Аммо, шунга қарамай, «Хидоя» нафақат Мовауннахрда балки бутун мусулмон шарқида маълум ва машҳур бўлган. Суд юритишнинг қозилик услуби тугатилгунга қадар «Хидоя» барча фақиҳларнинг энг зарур доимо ёнида олиб ёрадиган китоби бўлган.

Ўрта Осиёлик қонуншунослар сарасига қиравчи Исо-Мухаммад ибн Исо ат-Термизий асарида «Жомеъ ул-Қабир» («Қатга туплам») асарида ҳуқуқий сиёсий ғоялар келтирилган.

2.Ислом сиёсий ва ҳуқуқий таълимоти.

Шарқ халқлари, жумладан, Марказий Осиё халқлари тарихида Ислом маънавияти фалсафаси ва шариат ҳуқуқий тафаккури шаклланди, тараққий топди ва ҳозир ҳам ривожланмоқда. Шу боис, умумбашарий қадриятларга содиқлик билан бирга. Миллий-тарихий ва ҳуқуқий-маънавий мерос ва анъаналарни, Исломий қадриятларни тиклаш ва кенг қўламда талқин этиб авлодларга таништириш давр тақозоси ҳисобланади. Исломий қадриятлар халқимизнинг ҳақиқий бойлиги бўлиб, миллатимиз руҳиятининг асосини ташкил этади.

Шариат – исломнинг энг муҳим асосларидан бири. «Аш-Шариъа» ёки шариат арабч сўз бўлиб, тўғри йўл, илоҳий йўл деган маънони билдиради ва энг аввало Қуръони Карим ва сунна асосида тасдиқланган мусулмонларнинг

эътиқодини белгиловчи, маънавий ва диний виждонини белгиловчи, маънавий ва диний виждонини шакллантирувчи. Шунингдек, уларнинг юриш-туришини, ўзаро муносабатларини тартибга солувчи диний. Ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрлар тизими ҳисобланади.

Шариат – ҳозирги замон дунёсининг энг йирик ҳуқуқий тизимларидан бири бўлиб қолмоқда муносабатларни тартибга солувчи меъёрларни ўз ичига олган. Шариат – бу мусулмон киши учун дунёга келишидан то ўлишигача юриш-туришини белгиловчи қоидалар тўпламидир. Бу маънода Ж.Гамильтон ёзганидек, АҚШ аҳолиси учун Конституция қанчали аҳамиятли бўлса, шариат мусулмонлар учун Асосий Қонундир.¹

Шариат – Шарқ халқлари ва Ислом маданияти эришган буюк қадриятдир. У нафақат диний-ҳуқуқий ва маънавий ахлоқий муаммоларни, балки мусулмонларнинг бутун турмуш тарзини ўз ичига олган.

Шариат XIV асрлик бой тарихга, ўзига хос ҳуқуқий анъаналарга эга. Ўз тараққиёти даврида шариат ҳам юксалиш. Ҳам инқироз босқичларни кечирган. VIII асрдан шакллана бошлаган турли Исломий ақидавий (қадария, хавориж, жарбия, ашъария, муътазила, карромия, муржиа мазҳаблари) ва ҳуқуқий, яъни суннийлик оқимиға мансуб тўртта: ҳанафий, моликий, шофиъий, ханбалий мазҳаблари; шиалик оқимиға боғлиқ бўлган учта: жаъфарий, исмолий, зийдий мазҳаблари ривож топганлар. Агар ақидавий мазҳабларда асосий эътибор калом илми яъни эътиқод муаммоларига қаратилган бўлса, ҳуқуқий мазҳаб намоёндалари ҳуқуқий масалалар ўрганишни биринчи ўринга қўйганлар. Ақлий илмлар билан бир қаторда «Умумий шаръия» (шарият илмлари) ҳам ўз тараққиёт йўлини босиб ўтган. Ақлий илмлар инсон тафаккурининг маҳсули бўлиб, шариат илмлари (нақлий ва вазъий илмлар) ривоятлар асосида ўрганилган. Шариат илмлари қироат, тафсир, ҳадис, фикҳ калом илмларидан иборат олган, чунки унингсиз мазкур фанларни ўрганиш мумкин бўлмаган.

Шариат икки: илоҳиёт ёки эътиқод (ақида) тамойиллари ва ҳуқуқ (фикҳ) қисмларидан иборат. Фикҳ ёки мусулмон ҳуқуқи ҳам ўз навбатида икки қисмга бўлинади; биринчи - муомалот қисми мусулмонларга ўзлари сингари барча

¹ Гамельтон Ж. Дирасэ. Хадаратул-Исламийя. Бейрут. 1979. С.

бандалар билан муносабатлари қандай бўлиши; иккинчи- ибодат қисми эса Оллоҳга эътиқод қилиш мажбуриятлари ҳақида кўрсатмалар беради. Шариатнинг бу икки қисми турли мазҳаблар (арабча- оқим, йўл) ёки мусулмон ҳуқуқий мактаблари томонидан қандай белгиланган ва ўрганилган бўлса, шундайлигича ҳуқуқшунослик фани мавзуи (предмети) ни ташкил этади.

Исломда илмнинг барча тармоқлари уч қисмга, бир- биридан фарқ қилувчи фаннинг уч - ал-арабиёт, аш-шариат, ал-ҳакамиёт-йўналишига бўлинади. Агар ал-арабиёт йўналиши романтика, назм, тилшунослик ва бошқа фанларни ўз ичига олса, ал-ҳакамиёт йўналиши фалсафа, алжабр (математика), астрология сингари аниқ фанларни қамраб олади.

Шариат эса 6 та фанни ўз ичига олади:

1. Илм ат-Тасриф ул-Қуръон - Қуръони каримни ўрганувчи фан.
2. Илм ул-ҳадис - Пайғамбаримиз Муҳаммад салоллоҳу алайҳи вассаламнинг ҳадисларини тўпловчи ва ўрганувчи ҳадисшунослик фани.
3. Илм ул-қалам ёки Усул ад-Дин – диннинг назарий асосларини ўрганувчи фан.
4. Илм усулул-Фикҳ – фикҳ манбалари ва асосларини ўрганувчи фан.
5. Илм ул-Фикҳ - фикҳ тармқолари, амлий фикҳ ҳақида фан.
6. Илм ул-фароиз - марҳумнинг мулкларини унинг меросхўрларини ўртасидаги тақсимооти ҳақидаги фан.

Шариат илмлари нимадан иборат деганда, Ислом буюк мутафаккири Абдурахмон ибн Халдун (1332-1406 йиллар)нинг машҳур асари бўлмиш «Ал-Муқаддима»да келтирилган фикрлари диққатга сазовордир. У башарий илмларни икки қисмга бўлган: биринчиси, инсон тафаккури йўли орқали унга эришиладиган табиий илмлар ва иккинчиси, нақл (ривоят қилиш) орқали эришиладиган илмлардан иборат бўлиб, инсонлар уни асосчисидан, яратганнинг ўзидан оладилар. Биринчи қисм ҳикмат ва фалсафага мансуб илмлар номи билан аталиб, инсонлар уларни турли мавзулар ва мисолларга доир далиллар орқали қўлга киритадилар. Иккинчи қисм нақлий ва вазъий илмлар номи билан аталиб, хабарлар (ҳадислар) орқали шариат асосчиларидан нақл ва ривоят этилади. Бу илмлар (асосий қоидалари) ҳақида ақлни ишга солиб, фикр юритиш

мумкин эмас. фақатгина уларга боғлиқ бўлган фаръий (жузъий) масалаларни киёс орқали белгилаб олиш мумкин. Бу эса шаръий (шариатга мансуб) илмлар ва улардан иборатдир. Мазкур фанлар «ақлий» ва «нақлий», «маъқул» илмлар деб ҳам юритилган.¹

Демак, шариат илмлари Ислом дини ва унга боғлиқ бўлган масалаларни камраб олган. Мазкур илмлар қироат илми, тафсир илми, ҳадис илми, фикх илми ва унинг фаръий (жузъий) қисмлари ва калом илмидан иборатдир. Шариат илмлари каторига араб тили ва адабиёти ҳам киритилади, чунки уларсиз шариат илмларини ўрганиш мумкин эмас.

Шариат илмлари ва уларнинг турлари Ислом дини бўйича ҳам ақидавий (ғоявий), ҳам ҳукукий мазҳабларнинг асосий негизи ҳисобланган.

Қуръони карим Ислом дининг асосий манбаи бўлгани учун қироат ва тафсир илмлари вужудга келган. Қироат илми мутавотир ривоятлар (кўп ишонарли кишилар қилган ривоятлар)га оид ихтилофларни назарда тутиш билан Оллоҳ каломининг тўғри ва хатосиз ўқиш масалалларини ўрганадиган фандир. Бундан ташқари, асосий мақсад Қуръони каримни тўғри ва таҳриф (ўзгартириш)дан сақлашдир. Қироат илми ҳеч бўлмаганда етти хилга бўлинади. Улар бўйича жуда кўп китоблар ёзилган.

Тавсир илми (илм-ул-тафсир) араб тили грамматикасининг қоидалари ва балоғат илмининг усулларига таяниб, Қуръони карим оятларининг мазмунини ёритиб берадиган фандир. Бу фан доирасида оятлардаги сўзларнинг маъноси, оятлар юборилишининг сабаблари, Қуръони каримдаги турли мужмал (ноаниқ) калималар ва ишоралар, носих ва мансух (бекор қилувчи ва бекор қилинган) оятларни бир-биридан ажратиб олиш, ундаги турли қисса ва ҳикояларни ёритиб бериш ҳақида сўз боради. Тафсир илмидан мақсад ва моҳиятини тўғри тушунишдир. Ушбу фан ҳукукий муаммоларни Қуръони карим оятлари асосида ҳал қилишда катта ёрдам беради.

¹ Ибн Халдун. Ал-Мукаддима. Бейрут. 1886, 435-436-бетлар.

Қуръони карим тафсири бўйича жуда кўп китоблар ёзилган бўлиб, Ибн Аббос биринчилар қаторида асар битган ва Ибн-ан-Надим уни қадимий тафсирлар орасида зикр этган.²

3.Форобийнинг ҳуқуқий таълимотлари

Форобий асарларини диққат билан ўрганчак, унинг қарашлари ўз давридан анча илгарилаб кетганлигини кўрамиз. Шунини айтиш керакки, аллома қадимги мутафаккирларнинг ҳуқуқий соҳадаги асарларига шарҳлар ёзиш билан уларни шунчаки такрорламади, балки бойитди. Арасту ва Афтолун ҳуқуқий қарашларига бағишланган китоблари унинг ҳуқуқий соҳада жуда чуқур билимга эгаллиги ва фикҳ фанларини ҳар томонлама тадбиқ этганлигидан далолат беради. Шу сабабли алломанинг ҳуқуқий таълимоти халқимизнинг бебаҳо ҳуқуқий меросини тиклаш, уни авлодларга етказишда катта аҳамиятга эга.

Мутафаккирнинг фикрича, қонун адолатли бўлиши керак ва унинг номидан у (қонун) ҳақида наимаики гапирилса ҳам мўътабар аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайди. Қонунни менсимайдиган ва шу билан бирга қўл остидагиларни ҳам шунга ундайдиганлар ўз ҳатти-ҳаракатлари ила катта тартибсизликлар келтириб чиқаради, дейди Форобий.

Улуғ аллома қонунни жорий этувчи одамлар орасида дўстлик туйғулари мавжудлигини кузатган ҳолда, қонуннинг камчилик ва нуқсонлардан ҳоли бўлишини таъминлаш учун олимлар жорий этилган қонунларни чуқур ишонч, билим билан тушунтириб бериши, шарҳлаши зарурлигини айтади. Чунки агарда давлат ўз қонунчилигида ҳақиқий муҳаббат, юксак ақлга асосланмаса, унинг қисмати ҳалоқат ва парокандалик бўлади. Бу қоида давлатга ҳам, алоҳида одамга ҳам баробар тааллуқли эканлигини аллома алоҳида қайд қилади.

Форобий қонунларни жорий этишда ҳокимият масаласига ҳам эътибор беради. «Ҳокимият икки муҳим ғояни амалга ошириш учун зарур бўлади. Бу ғоялардан бири саъй-ҳаракати, хунари ва мақсадлари адолатли ҳокимларга қарши бўлган ёвуз ниятли одамларнинг давлат қонунларини осонлик ва қувонч билан қабул қилишларини таъминлаш» эканлигини таъкидлайди. Бунинг учун

² Ибн ан Надим. Ал фихрист.-Бейрут: «Дорул-маърида» нашри *(йили курсатмаган).

эса, қонунларни жорий этиш учун ҳаёт тажрибасига эга хушхулқли одамларни жалб қилиш керак, аммо асло бу ишга гўл, жоҳил одамларни қўшмаслик даркорлигини айтиб огоҳлантиради.

«Фозил одамлар шаҳри» муаллифнинг фикрича, хоҳиш бидирганларнинг ҳаммаси ҳам соҳиби қонун бўла олмайди. Қонун соҳиби, биринчидан, қонунларни жорий қила олиши зарур. Иккинчидан, фармон бера олиши зарур. Гар соҳиби қонун ўзи буюрган нарсаларни жорий этмаса, бошқалар бўйсунадиган нарсаларга ўзи амал қилмаса, бу ҳолда унинг кўрсатмалари қонуний кучга эга бўлмайди, сўзлари қўл остидагиларга ҳам таъсир этмайди. У оддий одамлар каби жоҳил бўлмаслиги керак. Одамларга нафи тега оладиган қонун жорий этмаса, ўзи қонунни менсимаса, бу билан у қўл остидагиларни ҳам шунга ундайдиган бўлади ва ўз ҳатти-ҳаракатлари билан катта тартибсизликлар келтириб чиқаради.

Агар соҳиби қонун ёшлигидан бошлаб қонун, давлат ишлари бўйича фойдали машқлар қилиб юришга, давлат ишларининг тўғри ёки нотўғрилиги ҳақида мулоҳаза юритишга ўрганган бўлса, у вақти-вақти билан ўзи устида назорат ўрнатиши ҳамда аввалгилар шуғулланган ва ҳозирда ҳам давом этаётган машғулотларга сабот, кунт билан қараши лозимлиги ҳақидаги фикрларни маъқуллайди.

Форобийнинг давлатчилик ҳақидаги фикрлари инсоннинг моҳияти психалогияси рухий ҳолатлари билан боғлаб қаралганлиги билан ҳам қимматлидир. У инсонни бир катта мамлакатга унинг турли аъзоларини - қўл-оёқ, тери ҳамда сезги органларини кент-туманларга ўхшатади. «Мамлакат инсон каби икки марказ-юрак ва мияга эга. Юрак томирлари орқали чекка районларни яъни инсон аъзоларини овқат билан таъминлаб бошқариб туради. Мия эса инсондаги барча рухий қувватларни бошқаради. Юрак ва мия ўз вазифаларини биргаликда бажаради»-деб таъкидлайди. Аллома Афлотуннинг «Ҳар бир одам қалбида қарама-қарши ўзаро жуфт қувват ғамгинлик ва қувонч лаззат ва изтироб ва ҳокозолар бор» - деган фикрини қувватлаб, бу қувватлардан бири тахсинга сазовор, иккинчиси эса хайвонийдир, деб ҳисоблайди. Шу сабабли қонун хайвоний кучни эмас, тахсинга сазовор кучни ривожлантиришга

қаратилиши, ҳар бир одам шу икки зиддиятли ҳолат ҳақида ўйлаши, адолатли бўлиши зарур.

Сохиби қонун ҳам, унинг кўрсатмаларини бажарувчилар ҳам халқнинг жуда кўп турли-туман ишларини назорат қилиб туришлари зарур, токи ҳеч бир иш уларнинг назаридан четда қолмасин. Агар улар бунга бефарқ қарасалар, у ҳолда уларни таъсири бўлган барча соҳалардан четлатиш керак. Улар бирор нарсага кўп марта эътибор бермаган бўлсалар, уларнинг синчковлигидан номнишон қолмайди ва ўз эътиборсизликлари туфайли меъёрни билмай қоладилар. Агар ёшлар маишатга ўрганиб, қонунга зид равишда дилхушлик қилиб ва роҳатланиб юрсалар, сохиби қонунлар уларни тузатишлари қийин. Аммо ёшлар роҳатланишларини қонунга бўйсундиришлари зарур, балоғатга етган ёшлар эса, бу шарт шароитларга кўникишлари ва ундан фойдаланишлари керак, дейди. Бу фикрлар шуни англатадики, ҳуқуқшунослар, ҳуқуқий тарбия билан шуғулланувчи мутахассислар томонидан Абу Наср Фаробийнинг ҳуқуқий давлат қурилиши ҳақидаги фикрлари янада чуқурроқ ва атрофлича ўрганилмоғи лозим.

Фаробийда шаҳар, жамоа, давлат тушунчалари бир маънода ишлатилган бўлиб, шаҳар деганда бир мақсад атрофида бирлашган аҳоли уюшмасининг энг қатъийсини назарда тутди. Бу уюшма турли хунар, хизмат алоқалари асосида вужудга келади.

Фаробий барча шаҳарларни, давлатларни фозил ва жохил шаҳарларга ажратади.

«Фозил шаҳар шундай шаҳарки, - деб таъкидлайди у – унда одамлар, уларни Ҳақиқий бахт-саодатга элтувчи ишларда бир-бирларига ёрдам беришни мақсад қилиб қўядилар. Ҳақиқий бахтга эришиш мақсадида бир-бирларига ёрдам бериш учун бирлашган жамоа фозил жмоа ҳисобланади. Барча шаҳарлари бахт-саодатга» эришиш мақсадида бир-бирларига ёрдам берувчи Халқ фозил Халқдир. Шундай қилиб, барча Халқлар Ҳақиқий бахт-саодатга эришиш йулида бир-бирларига ёрдам берсалар бутун ер юзи фозилликка эришади.

Фозил шаҳар (давлат)нинг акси жоҳил шаҳардир, унда яшовчилар бир-бирлари билан доим низода бўлиб, яхши ахлоқий хислатлардан маҳрумдирлар.

Фозил давлатнинг мақсади ўз аҳолисини бахт-саодатга олиб боришдир. Бахт-саодат илмда, ахлоқда, ҳунарда етук ва эркин бўлиш, моддий ва маънавий бойликларга эга бўлиш орқали қўлга киритилади.»

Фаробий фозил давлат бўлиши учун унинг аҳолиси 12 фазилатни қўлга киритиши зарур эканини қайд этади ҳамда уларни бирма-бир санаб утади. Бу фазилатлар юқорида кўрсатилганидек жисмоний ва маънавий етуклик учун зарур бўлган билимлар, ахлоқий хислатлар, маънавий фазилатларни ўз ичига олади.

Фозил давлат уз мақсадига эришмоқ учун қатор вазифаларни амалга оширмоғи лозим.

А) У ўз аҳолисини моддий жихатдан таъминлаши лозим:

Б) Аҳолига таълим-тарбия бериш маънавий жихатидан юксакликка етишиши учун тинмай иш олиб бориши зарур.

В) Давлатни идора этиб туриш, у ўз йўлидан адашиб кетмаслиги учун қонунчилик фаолиятини яхши йўлга қўйиш, зарур ҳолларда керакли қонунлар қабул қилиб тартибни сақлаб туриш лозим.

Г) Ўз аҳолисини душманлардан, жоҳил шаҳарлар ҳужуми ва таъсиридан сақлай олиши ва бунинг учун керакли чораларни амалга ошириши зарур.

Бундай кўриниб турибдики, давлат фаолиятини амалга оширишда, унинг ўз функцияси, мақсадини юзага чиқаришда қонунлар тизими муҳим аҳамият касб этади. Шу қонунлар ёрдамида давлат фозиллигини, аҳолини идора эта олиш қувватини сақлай олиши мумкин. Акс ҳолда, керакли қонунларнинг бўлмаслиги, унга риоя этмаслик давлатнинг парчаланиши аҳоли ўртасида аҳиллик ва ишончнинг йўқолишига олиб келади.

Фозил давлат бошлиғи 12 хислатга эга бўлмоғи зарур. Бундай бошлиқ соғ-саломат, фаросатли, тезда масалани аниқлаб олувчи, хотираси ва зехни уткир, нотик, ўз фикрини чиройли ва содда қилиб тушунтира оладиган, илм-фанга, таълим олишга қизиққан ва ўз билимини доим ошириб борадиган, турли ҳаёт лаззатларидан ўзини тия оладиган, адолатпарвар, ҳақгўй, ёлғонни, ҳушомадни

ёмон кўрадиган, номус-ориятли, бу дунё бойликларига қизиқмаган, жабр-зулм, истибдодни кораловчи, қатъиятли, саботли ва энг мухими донишманд инсон бўлиши зарур.

Форобий давлатни бошқариш тўғрисидаги сиёсий–ҳуқуқий ғояларида феодализм даврида ҳам давлатни бошқаришда демократик усулда бошқариш тўғрисидаги фикрларни беради.

«Маданий жамият ва маданий шаҳар (ёки мамлакат) шундай бўладики, шу мамлакатнинг аҳолисида бўлган ҳар бир одам касб-хунарда озод, ҳамма баб-баравар бўлади кишилар ўртасида фарқ бўлмайди, ҳар ким ўз истаган ёки танлаган касб хунар билан шуғулланади. Одамлар чин маънода озод бўладилар. Бири иккинчисига хужайин бўлмайди. Одамларнинг тинчлик ва эркинликларига ҳалақит берувчи султон (яъни подшоҳ) бўлмайди.

Уларнинг ўзларидан сайланган раҳбар ёки бошлиқлар ҳокими мутлоқ бўлмайди. Улар одамлар ичидан кўтарилган, синалган энг олийжаноб, раҳбарликка лойик кишилар бўладилар. Шунинг учун бундай раҳбарлар ўз саловчиларини тўла озодликка чиқарадилар. Уларни ташқи душмандан муҳофаза қиладилар. Бундай раҳбарлар ҳаммага баробар муносабатда бўладилар. Хамманинг манфаатини ўзларининг манфаатларидан ортиқ кўрадилар, умумнинг манфаати учун ўзларини шахсий манфаатларидан кечадилар, Халқ манфаати учун ўзларидаги куч –ғайрат, бойликларини аямайдилар.»

Форобийнинг бу гуманистик ғоялари ўз даври илм фанига муҳим ҳисса бўлиб қушилди ва ижтимоий–сиёсий таълимотлар, давлатчилик ва қонунчиликнинг кенг ривожига маълум даражада таъсир кўрсатди.

4. Ўрта асрларда Ғарб Оврўпа мамлакатларида сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг асосий йўналишлари ҳақида.

Ўрта асрларда Ғарбий Европа сиёсий ҳаётига, жамиятига янги ўзгаришлар олиб келди. Инсон муаммоси, шахснинг давлат ва жамиятда тутган ўрни ва унинг жамият ҳаётидаги ўрнини сиёсий қарашлардан акс этишини кузатиш мумкин. Сиёсий-ҳуқуқий қарашларнинг бундай йўналиши инсонпарварлик

ғояси билан боғлиқдир. Бу йўналиш уйғониш даври билан бир вақтда пайдо бўлди.

Бир қатор гуманистларнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида халққа нисбатан ишончсизлик, халқни турли кўзғолонларга бўлган муносабатини қоралайдилар.

Сиёсий-ҳуқуқий қарашларда давлат ҳақидаги таълимотларин илоҳиётдан ажратиб тушунтириш вужудга келди. Бунинг асосида эса табиий ҳуқуқ концепцияси ривожланди. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар асосида XVI асрда кучли феодал ҳаракатларга айланган лютеранлик, кальвинизм сиёсий ғоялари ётади.

5.Николло Макиавеллининг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги қарашлари.

Уйғониш даврининг буюк мутафаккири, сиёсий фанлар асосчиси Никколо Макиавелли (1469-1527) Флоренция республикасининг давлат секретари вазифасида 14 йил (1498-1512) фаолият кўрсатди. Флоренция республикасининг Медичилар томонидан яқка ҳукмронликни ўрнатилиши оқибатида Макиавелли давлат ишларидан четлаштирилган. Шундан сўнг унинг ажойиб асарлари сиёсий фанлар тизимида ўз ўрнига эга бўлди. Бу асарлар «Хукмдор», «Флоренция тарихи».

Макиавелли сиёсий-ҳуқуқий қарашларида, ўрта асрда давлатни келиб чиқиши тўғрисидаги илоҳийлаштирилган фикрларни ўрнига, давлатни пайдо бўлишининг асосий сабаби тарихий тараққиёт талаби деб тушунтиради. Бу ходисани fortuna (тақдир) деб атайди.

Макиавелли сиёсий фанга янги иборани киритади. Бу ибора Stato(давлат) сўзидир. Бу сўздан кейинчалик, инглизча State, французча Etat, испанча Estado иборалари муомалага киритилди. Макиавеллининг фикрича давлат-жамиятнинг сиёсий тузулишини англатади. “Сиёсат ва давлат илоҳий эмас, балки инсонлар ўз қўллари билан яратадилар ва муомалада бўлади.”- деган назарияни Макиавелли илгари сурди.

Макиавеллининг сиёсий-ҳуқуқий таълимотида давлат формалари тўғрисидаги фикрлар тарихийлик нуқтаи-назаридан берилган.

Давлат формалари бошқарувчиларнинг сони билан белгиланиши Макиавеллида кузатиш мумкин. Унинг фикрича давлат формалари: монархия, аристократия ва демократиядир.

Давлатнинг раҳбари Макиавеллининг ғояларига кўра: “шер ва тулкининг сифатлари эга бўлиши керак”- дейди.

Макиавелли давлат формаларининг бир-бири билан солиштириб кўрди. “Қаерда тенглик қарор топган экан-дейди Макиавелли- у ерда монархияга ўрин йўқ, тенглик йўқ ерда республика тузуми бўлмайди.”¹⁵

Макиавеллининг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари ўз давридаги энг илғор сиёсий ғоялар эди. Сиёсатшунос сифатида унингш фаолиятидаги ёрқин қирраларни, унинг асарлари ва сиёсий-ҳуқуқий таълимотларида кўришимиз мумкин.

6.Жон Боденнинг давлат ва мустақиллик, суверенитет ҳақидаги ғоялари.

Франциядаги давлатни марказлаштириш сиёсати охирига етказилган давр XVI аср ўрталарига тўғри келди. Бу даврда француз идеологи Жан Боден(1530-1596) қиролнинг мутлоқ ҳокимиятини ёқлаб чиқди. Ж. Боденнинг «Республика тўғрисида олти китоб» асарида давлатнинг тарихий келиб чиқиш шарт-шароитларини таҳлил қилди.

Ж. Боденнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида давлатнинг марказлаштириш ва ўша давр учун сиёсий ғояларда янги ғоя бўлган-давлат суверенитетини илгари сурди.

Боденнинг назариясида бир бутун, бўлинмас, доимий қонуний давлатнинг ҳокимиятини асослади. Суверенитет, Боденнинг фикрича давлатнинг барча фуқароларини қонун олдида тенглидир.

Боден давлат формалари орасида монархия энг маъқул давлат формасидир, фақатгина монархиядаги давлат бир бутун, доимий ва қонун билан иш тутувчи давлат бўлади. «Аристократия формасида давлат гуруҳсозликка берилиб кетган бир неча ҳокимият учун курашувчиларнинг давлат фомаси»- деб таърифлайди Боден.

«Демократия давлат формасининг энг ноқулай формаси»-дейди у.

¹⁵ История политических и правовых учений. В.С.Нерсисянц таҳрири остида. 1997.166-бет

Боден аралаш давлат фомаси тўғрисида фикр билдириб, бундай давлат бўлиши мумкин эмас дейди. Бироқ Боден суверенитет ва бошқарув ёки ҳукуматни аралаш шаклда бўлиши мумкинлигини айтади.

Давлатнинг асосий вазифаси шундаки-у фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашдир. Давлат мустақиллиги фақат давлат ҳокимиятини амалга ошириш даврида ҳаракат қилади.

Шундай қилиб, Боденнинг давлат мустақиллиги тўғрисидаги ғояси асосан юғори табақа вакиллари манфаатларини ифодалади. Ж. Боденнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари ўз даврининг йирик маҳсули эди.

7.Европа утопистларининг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари

Томас Мор (1478-1535) ўзининг «Утопия» номли асарида Англиянинг сиёсий тузуми ва жамиятини танқид қилади.

Томас Морнинг ҳаёлий давлат тўғрисидаги ғоялари «Утопия»да ўз аксини топади. «Утопия»даги жаимят хусусий мулкчиликни тўла бартараф этган ҳолда, фуқароларнинг тенглиги асосида қурилади.

«Утопия»да давлатнинг мансабдор шахслари халқ хизматидаги кишилардир. Давлат раҳбари сайланади ва у княз номи билан аталади. Мансабдор шахслар-филархлар деб аталган ва улар оилаларни раҳбарлари. «Утопия» да ахлоқий нормалар юқори баҳоланади. Мор босқинчилик юришларига қарши чиқади.

Ҳаёлий социализм ғояларини ривожлантирган шахслардан яна бири Италиялик Томмазо Кампанелла (1568-1639) ўзининг «Қуёш Шаҳри» асарида идеал жамият тўғрисидаги фикрлар мавжуд. «Қуёш шаҳри»да хусусий мулкчилик шакли йўқ ишлаб чиқариш воситалари жамиятга қарашли, Қуёш шаҳри фуқороларининг барчаси меҳнат қилишлари шарафлидир.

Кампанелланинг таъминотида меҳнат тарбияси муҳим ўрин тутган. Қуёш шаҳрида ривожланиш бевосита ишлаб чиқариш билан боғлиқ. Фан ва техниканинг ривожланиш катта аҳамият касб этган.

Қуёш шаҳрида аёллар ва эркеклар тенг ҳуқуқлидирлар. Давлат раҳбари энг донишманд ва билимли фуқародан сайланган. Давлат бошқарувчиси «Қуёш» ёки «Метафизик» диний ва дунёвий раҳбар ҳиссобланган. Шундай қилиб,

хаётий социализм ғояларининг пайдо бўлиши ўрта асрда ўзига хос ғоялар тизимига асос солган.

Мавзуга доир ҳуқуқий адабиётлар ва норматив ҳуқуқий ҳужжатлар

- 1.Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10. – Т.: Ўзбекистон, 2002. – 432 б.
- 2.Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. – Т.: Ўзбекистон, 2003. – 320 б.
- ят.
- 3.Бобоев Ҳ.Б. Сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи. –Т.: ТДЮИ, 2003. –205 б.
- 4.Бобоев Ҳ.Б. Ўзбек давлатчилиги тарихи. –Т.: “Фан”, 2004. – 294 б.
- 5.Нерсисянц В.С. История политических и правовых учений. М.: Норма-Инфра, 1999.
- 6.Тошқулов.Ж.Ў. Ўзбекистон Халқлари сиёсий-ҳуқуқий фикрлари тарихидан. – Т.: «Ўзбекистан», 1996. –128 б.
- 7.Ҳидоя. Бурхонуддин ал-Марғиноний. 1-жилд. –Т.: «Адолат», 2000. – 848 б
- 8.А.Х.Саидов. Мусулмон ҳуқуқи асослари. Тошкент ИИВ Академияси. 1995.
- 9.А.Х.Саидов. Бурхониддин Марғиноний – буюк ҳуқуқшунос. Тошкент. Иқтисод ва сиёсат. 1998.
- 10.қонун химояси. Илмий журнал. 8 сон, 2000.
- 11.М.Ражабова. Шариатда жиноят ва жазо. Монография. Тошкент «Адолат». 1996.
12. А.Х.Саидов, А. Ш.Жузжоний «Шарқ: инсон ҳуқуқлари». Т. 1999.
- 13.Сюкияйнен «Мусульманское право». М. 1986.

Таянч иборалар: Ислом, шариат, фикҳ, хадис, тафсир, ибн ўшт, «ал-Ҳидоя», имом Бухорий, Бухонуддин ал-Марғиноний, уйғониш даври, Реформация, Николо Макиавелли, Жан Боден, суверинитет.

Назорат саволлари

- 1.Ўрта асрдаги сиёсий- ҳуқуқий арашларда исломни нг таъсири қандай бўлган?

2. Бурхонуддин ал-Марғинонийнинг сиёсий – ҳуқуқий қарашлари уни нг қайси асарида берилган?
3. Ибн Рўшднинг сиёсий- ҳуқуқий қарашларидаги ўзига хос хусусият нимада?
4. Шарқ сиёсий- ҳуқуқий қарашлари Ғарбга қандай таъсир кўрсатган?
5. Европа уйғониш даври сиёсий- ҳуқуқий таълимотларини ўзига хос хусусиятлари нимада?
6. Реформациянинг сиёсий- ҳуқуқий таълимотларга таъсири қандай бўлган?
7. Николло Макиавеллининг давлат тўғрисидаги қарашлари қайси асарида берилган?
8. Жон Боденнинг суверенитет тўғрисидаги қарашларини тушунтириб беринг.
9. «Хаёлий социализм» ғояларини кимлар ривожлантирган эди?
10. Ўрта асрларда Ғарбдаги сиёсий- ҳуқуқий қарашларга Шарқдаги таълимотлар қандай таъсир кўрсатган? Назорат саволлари.
11. Хаёлий социализм ғояларини кимлар ривожлантириди?

Тест саволлари

1. Имом Бухорийнинг сиёсий- ҳуқуқий қарашлари акс этган асри қайси ?
 - А. «Жомеъ ул- ас- Саҳиҳ»
 - В. «Мухтасар»
 - С. « Ал- Ҳидоя»
 - Д. « Давлат»
 - Е. «Сиёсатчи»
2. Реформация даврида европада сессий – ҳуқуқий қарашларда нима ўзгарди?
 - А. Диннинг давлатдан ажралиши
 - В. Христианликни чекланиши

С.Черковни ислоҳ қилиш

Д. Черковга қарши кураш

Е.Католицизмга қарши янги динни яратиш

3. Николло Макиавеллининг фикрича, давлат раҳбарида «қандай ҳайвонларнинг хислатлари бўлиши шарт» деган эди?

А. Тулки ва бўри

В. Фил ва туя

Д. Шер ва тўнғиз

С. Шер ва тулки

Е. Қуён ва бўри

4. Жон Боденнинг фикрича энг яхши давлат шакли қайси деб ҳисоблаган эди?

А. Аристократия

В. Монархия

Д. Республика

С. Империя

Е. Тирания

5. Европадаги Реформациянинг тарафдорларининг сиёсий- ҳуқуқий қарашларининг моҳияти нимадан иборат эди?

А. Динни ислоҳ қилиш

В. Динни давлатдан ажратиш

Д. Давлатнинг республика шаклини жорий қилиш

С. Ҳуқуқий давлат ўрнатиш

Е. Фуқаролик жамияти қуриш

6-боб.Европа маърифатпарварларининг сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари

РЕЖА:

- 1.Вольтернинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.
- 2.Монтескьенинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.
- 3.Руссонинг сиёсий-ҳуқуқий таълимоти.
- 4.XVII-XVIII асрларда Германия сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари.
- 5.XVIII асрларда Италиядаги сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар

1.Вольтернинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари

Франсуа-Мари Волтер (1694-1778) таъкидлашича, эркинликка интилиш одамнинг табиий инстинктидир. Бу инстинкт унинг жон сақлаши ва яшаши учун зарур жамиятни яратишга ундайди. Жамият инсоннинг такомиллашишига имкон беради.

Вольтер нуқтаи назарига кўра, табиий қонунлар бу ақл қонунлари, инсониятга табиат инъом қилган қонунлардир. Инсон эркинликда яшашни истайди, шунга интилади. Эркинлик бу фикр эркинлиги, матбуот, виждон эркинлиги, ўзбошимчаликка йўл қўймасликдир-"Эркинлик фақат қонунларга қарам бўлишдан иборатдир",-дейди Вольтер.Вольтер демократия ва ҳалқ ҳокимиятчилигидан ўлгудай қўрқар эди.¹⁶ У маърифатли абсолютизм тарафдори эди.

2.Монтескьенинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.

Табиий ҳуқуқ назариясининг ривожланишига француз файласуфи маърифатпарвар сиёсий мутафаккир ва ҳуқуқшунос Шарль Луи Монтескье (1689-1775) катта ҳисса қўшди. Монтескье асарлари ичида унинг "қонунлар руҳи ҳақида" асари алоҳида ўрин эгаллайди. Бу асарда баён

¹⁶ История политических и правовых учений. В.С. Нерсисянц таҳрири остида.М.1997.279 -бет

қилинган таълимот буржуа дунёсининг сиёсий-ҳуқуқий фикр тарихи ва давлат муассасаларининг ривожланишига катта таъсир кўрсатди.

Монтескье таълимотининг моҳияти ҳар бир халқ қонунларининг "руҳи" бир қанча конкрет шарт-шароитлар билан белгиланганлиги, бу шарт-шароитларнинг ҳар бири ўзига хос аҳамият касб этишини англашга қаратилганлигидадир. Монтескье фикрича, қонун чиқарувчи биринчи навбатда иқлим билан ҳисоблашиши зарур. Иссиқ иқлим халқни нозиклаштиради ва эринчоқ қилади. Шунинг учун бу ерда жазо билан кўрқитиш одамларни ишлашга мажбур қилади. Давлат депотизм шаклида бўлади.

Иқлимдан ташқари Монтескье ернинг ҳосилдорлиги, тоғлар ва ороллар, текисликлар, иқтисодий аҳвол, диннинг роли ҳақида ҳам фикрлар баён қилади. Мўтадил иқлим қонунлар руҳига ижобий таъсир қилади, деб ҳисоблайди. Монтескье фикрича, географик муҳит жамият ривожининг бошланғич даврида хал қилувчи роль ўйнайди, чунки бу даврда табиат ва иқлимнинг таъсирини чеклашга қодир қонун чиқарувчи одамнинг ўзи бўлмаган қонун "руҳини", унинг мазмунини белгиловчи муҳим омил давлатнинг бошқариш шакли, жамиятдаги сиёсий тузимдир. Бу омил географик омил таъсирини чеклаб қўйиши ҳам мумкин, деб ҳисоблайди Монтескье.

Мана шунинг учун Монтескье давлат шаклларига алоҳида тўхталади. У учта тўғри давлат шаклларини ажратади: демократия, аристократия ва монархия. Буларнинг барчасига таъриф беради ва ўзига хос ҳусусият ва белгиларини кўрсатади. Унинг ўзи конституцион монархия тарафдори эди. У деспотизмни қоралайди, уни табиий ҳуқуққа мутлоқ зид сиёсий тузум деб билади.

Сиёсий тузумнинг қонунлар руҳига таъсири ҳақидаги фикрларини Монтескье эркинлик ва уни таъминлаш масаласи билан боғлайди. Унинг фикрича, эркинлик бу хавфсизликни хис қилишдир. Бу ҳиссиёт қонунларнинг ҳукмронлигидан келиб чиқади. Давлатдаги эркинликнинг энг муҳим белгиси қонунчиликдир. Бинобарин, сиёсий арбобнинг асосий вазифаси

қонунчиликнинг таъминлаш чора ва воситасини топиш ва кўрсатиб беришдан иборатдир. Бундай восита, дейди Монтескье, ҳокимиятлар тақсимлаш принципини жорий қилишдир. Мана шу принцип жорий қилинган давлатдагина эркинлик таъминланиши мумкин. Бу сиз деспотизм ҳукм суради.

Монтескьенинг ҳокимиятларни тақсимлаш таълимоти ўз замондошлари орасида машҳур бўлди. Бу таълимот XVIII аср охири Француз буржуа революциясининг констетитуцион ҳужжатларида ўз аксини топди. Масалан, 1789 йилги "Инсон ва гражданин ҳуқуқларининг Декларацияси" да шундай дейилган: "Ҳуқуқлардан фойдаланиш таъминланмаган ва ҳокимиятларнинг тақсимланиши ўрнатилмаган жамият констетитуцияга эга эмас". Ҳокимиятларни тақсимлаш принципи 1787 йил АҚШ конституциясида ҳам ўз аксини топган. Кейинчалик бу принцип барча демократик давлатлар, жумладан Ўзбекистон Реепубликаси Конституциясида ҳам ўз аксини топди.

3.Руссонинг сиёсий-ҳуқуқий таълимоти.

XVIII асрда табиий ҳуқуқ назариясида икки йўналиш пайдо бўлади. Улар жамиятда ёмонлик қандай пайдо бўлган деган муаммони ҳал қилиш билан бир-биридан фарқ қиларди. Биринчи йўналиш вакиллари Жан Жак Руссо (1702-1778) Жольен Офре де Ламетри (1709-1751) ва бошқалар фикрига кўра, инсон ибтидоий ҳолатда эркин ва мустақил бўлган, бахтли ҳаёт кечирган, одамлар ўртасидаги муносабатлар адолатли табиий қонунлар билан тартибга солинган. Табиат ёмонликнинг вужудга келишига сабаб бўлиши мумкин эмас. Бу ибтидоий жаннатнинг бузилиб кетишига хусусий мулкчиликнинг пайдо бўлгани ва натижада одамларнинг бой ва камбағалларга бўлиниб кетиши сабаб бўлди.

Руссонинг фикрича, давлат ҳукмронликини мустаҳкамлаш, хусусий мулкни қўриқлаш учун пайдо бўлган. Бу одамлар орасида тенгликни янада кучайтирди. Айниқса деспотик давлатларда инсон қулга айланган. Инсон эркин туғилган, лекин у ҳамма ерда кишанлангандир. Бу ҳолатдан чиқишнинг қонуний йўли нимадан иборат, деган саволга Руссо ўзининг

машҳур "Ижтимоий шартнома" номли асарида жавоб беришга ҳаракат қилади.

Руссонинг фикрича, қонун чиқаришда бутун халқ иштирок этгандагана эркинлик таъминланади. Давлат демократик принципларга амал қилгандагина одам йўқотган табиий эркинлиги ўрнига сиёсий эркинликка эга бўлади.

У ҳокимиятга бўйсунди, лекин деспотизмдаги қулликдан озод бўлади. Барчага таъаллуқли умумий ироданинг хато қилиши мумкин эмас. У доим умумий манфаат учун хизмат қилади, дейди Руссо.

Қонун умумий ироданинг ифодаси бўлиши керак. Агар бу шарт давлатда амалга оширилса фуқаролар эркин бўладилар, чунки улар ўзлари қабул қилган қонунларга бўйсунадилар.

Руссо халқ суверенитети тарафдоридир. Унинг фикрича, суверенитет бўлинмас, ягона, бегоналаштирилмайди, унга фақат халқ эгалик қилади. Ижтимоий шартноманинг асосий талаби шундадир. Давлат ҳокимияти шу талабга мос ҳолда ташкил қилиниши керак. Бунда инсон табиий ҳуқуқларининг маълум қисми сақланади, дейди Руссо.

4.XVII_XVIII асрларда Германияда сиёсий ҳуқуқий таълимотлар

XVI-XVII асрлар Германияда табиий ҳуқуқ мактабининг йирик номоёндалари Пуфендорф, Томазий, Лейбниц, Вольф каби мутафаккирлар ижод қилдилар.

Германияда ҳуқуқ фанининг дунёвий фан сифатида ривожланишига биринчилардан бўлиб, С Пуфендорф (1632-1694) ҳисса қўшди. Унинг қарашларида жамиятнинг давлатчилик пайдо бўлгунга қадар, табиий ҳуқуқ концепцияси катта ўрин эгаллаган. Унинг фикрича: давлатнинг ҳуқуқий асоси икки хужжатга боғлиқдир. Улар хусусий шартнома (pacta) ва мурожаатнома (decretum).

Давлатнинг асосий вазифаси инсониятнинг тинчлиги ва тартиб учун жавобгарликдадир. Бир гуруҳ шахсларнинг давлатга қарши ҳаракати қонундан ташқари деган фикрни билдиради.

Юриспруденциянинг назарий ривожланишига ҳисса қўшган инсонлардан бири Х. Томазий (1655-1728) ҳисобланади. Унинг қарашларида ҳуқуқ ва ахлоқ нормалари чуқур таҳлил қилинади. У ахлоқни ҳуқуқдан устун қўяди: “Агарда ким ахлоқий жиҳатдан етук шахс бўла олмаса, ундай шахс яхши сиёсатчи бўла олмайди”. **Георг Вильгельм, Фридрих Гегельнинг ҳуқуқий қарашлари.**

Немис файласуфи Георг Вилгельм Фридрих Гегель (1770-1831) ҳуқуқ таълимотига катта ҳисса қўшди. Унинг "Рух феноменологияси", "Мантик илми", "Ҳуқуқ фалсафаси" каби асарлари фалсафа ва ҳуқуқий таълимотлар тарихида алоҳида ўрин эгаллайди.

Гегельнинг ҳуқуқ фалсафасига кўра, инсон табиий ҳолатда табиатга мутлоқ қарам бўлган. Бу ҳолатда зўравонлик, варварлик, маданиятсизлик ҳукм суради. Инсониятнинг бу ҳолатдан чиқарувчи ягона восита фуқаролар жамиятининг ташкил этишдан иборат. Фақат фуқаролик жамияти ҳар бир одам эркинлигини таъминлашга қодир ҳуқуқнинг пайдо бўлишига шароит яратади.

Фуқаролик жамиятида ҳуқуқ одамлар эркинлигининг чеклашга қаратилган ҳатти-ҳаракатларга барҳам беради, шахс ҳаёти, соғлиги, мулки, ор-номус ва кадр-қимматини муҳофаза қилиш учун хизмат қилади. Гегельнинг ҳуқуқ таълимотининг марказий тушунчасини эркинлик тушунчаси ташкил қилади. Эркинлик инсоннинг асосий сифатидир.

Эркинлик ирода эркинлигада, ҳаётий фаолиятдаги хилма-хил иродавий ҳаракатларда намоён бўлади. Бу эркинликлар орасида гражданлик эркинликлари, сўз эркинлиги, сиёсий ва виждон эркинликлари алоҳида аҳамият касб этади. Иродавий ҳаракат ҳар доим турли сабаб, истак ва ниятлар билан боғлиқдир. Бироқ бундан инсон ҳаракати тўлиқ ташқи омиллар билан белгиланади, деган хулоса чиқмайди. Эркинлик соҳиби инсон ташқи омиллар таъсирига қаршилик кўрсатмаган ҳолда ҳам ҳар доим фаолдир. Унинг ҳаракатлари ҳамма вақт унинг ўзига боғлиқдир.

Қонунлар, дейди Гегель, умумий ироданинг ифодалайди ва барча учун баробар. Ҳар бир индивид умумий иродага бўйсунди. Унинг ҳаракатини ҳамма ҳуқуқ нормаларига мос деб баҳолайди, чунки ҳаракатида барча

Ўзининг шахсий иродасини намоён бўлгандай ҳис қилади. Ҳар бир одам ўзининг индивидуаллиги орқали ифодаланган умумий иродани ўзида мужассамлайди. Мана шу умумий ирода ҳуқуқни амалга ошириш, умумий қонунларни конкрет индивидга етказиш имкониятини яратади.

Оддий онг учун эркинлик ўзбошимчаликка ўхшаш бир нарса бўлиб тўйилади. Бироқ ўзбошимчалик нисбий эркинликдир. Мазмун жиҳатдан у ҳаракат предметиға боғлиқ, яъни у шу ҳаракат предмети билан чекланган. "Мутлоқ эркин ирода нисбий эркин иродадан, ёки ўзбошимчаликдан шу билан фарқланадики, мутлоқ ироданинг предмети ироданинг ўзидир, нисбий эркин ироданинг предмети чекланган бир нарсадир. Нисбий иродани, масалан, нафсни фақат предметнинг ўзи қизиқтиради".

Ҳуқуқ ўзбошимчалик, ярамас истак ва ниятларнинг чеклаш учун хизмат қилади. У эркин ироданинг ҳақиқий амалга ошириш воситаси ва шартидир. Ҳуқуқнинг инсон табиий ва зарурий қисматлари қизиқтирмайди. Ҳуқуқ инсоннинг индивидуал истакларини таъминламайди, чунки индивиднинг энг яхши истаклари ҳам ноқонуний ҳаракатларға, яъни бошқа одамлар эркинликларини чеклашға олиб келиши мумкин.

Ҳуқуқ нормалари жиноятчига нисбатан адолатлилигини у англайдими ёки англолмайдими ҳуқуқ учун аҳамияти йўқ. Ҳуқуқни бу масала қизиқтирмайди. Ҳуқуқ умумий ирода ифодасидир. Буни фуқаролар биладими; билмайдими? ёки ҳуқуққа риоя қилиш сабаблари қўрқишданми ёки мукофот олиш умидиданми ҳуқуқ ўз йўлида ривожланаверади, Гегель фикрича, ҳуқуқ-бу одамларнинг бир-бириға бўлган муносабатидир. Одамнинг эркинлик доирасини чекловчи ҳар қандай ҳаракат ҳуқуққа зид ҳаракатдир. Ҳуқуқий муносабат одамнинг шахс сифатида тан олишни талаб қилади.

Гегель фикрича, ҳуқуқий муносабатлар давлат томонидан амалга оширилади. Давлат ҳуқуқий муносабатлар орқали жамиятни бирлаштиради, феъл-атвор, маълумот, фикр ва ҳаракатлар тарзини бирлаштиришға кўмаклашади. Шунинг учун ҳуқуқ замирида алоҳида ҳар бир одамнинг эрки

ётиши керак. Мана шу эркнинг таъминлаш бир вақтнинг ўзида менинг шахсий эркимнинг ҳам таъминлаш демакдир.

Конкрет шахс ҳуқуқларини бузиш барчани кадр-қимматини ҳақоратлайди. Умумий ироданинг ўзида номоён этувчи шахсларни биридан индивидуал фарқ қилишга қарамай, ҳуқуққа ифодаланган умумий ирода барчанинг бойлигидир.

Ҳуқуқ нуқтаи назаридан бошқа одамларнинг эрklarининг чекламайдиган ҳаракатга рухсат берилади. "Тўғриси айтганда, ҳуқуқ фақат тақиблайди, буйруқ бермайди, нимаки тақибланмаган экан, демак унга рухсат", - дейди Гегель. Гегельнинг ҳуқуқий назарияси ҳуқуқ ривожига янги жиҳатларни киритди. Гегельгача бўлган табиий ҳуқуқ назариялари одамлар ўз табиатига кўра табиий ҳуқуқларга эгадирлар, бундан ташқари жамиятда табиий ҳуқуқдан фарқ қиладиган, ижобий ҳуқуқ ҳам мавжуд. Бу ҳуқуқ кўп жиҳатлари билан табиий ҳуқуқ таъмойилларига тўғри келмайди, аслида эса табиий ҳуқуқ мазмунига мос келиши керак, деган ғояни асослашга ўринган эди. Бутун маърифатпарварлик даври шахснинг табиий ҳуқуқ нормаларининг тиклаш учун кураш билан боғлиқ бўлди.

Гегель бу икки турдаги ҳуқуқни бир-бирига қарама-қарши қўймайди. Унинг айтишича, фуқаролик жамияти туфайли якка шахс эркини таъминлашга қаратилган махсус ҳуқуқлар пайдо бўлади холос.

Гегель фикрича, фуқаролик жамияти ва давлатнинг пайдо бўлишига табиий зарурият, табиат қонунларининг қатъий таъсири билан бир вақтда эркин ирода таъсири ҳам сабаб бўлди. Шу нуқтаи назардан фуқаролик жамият ва давлат ҳуқуқ ва ахлоққа асосланган индивидуал халқ руҳи, халқнинг коллектив онгидир. Халқнинг умумий иродасини ҳуқуқ орқали таъминлаган давлатгина адолатлидир.

Фуқароларнинг давлатга нисбатан муносабати унинг буйруқ ва талабаларига кўр-кўрона бўйсунушида эмас, унга бўлган ишончда ва оқилона бўйсунушда намоён бўлади, дейди Гегель. Гегель ўз замонисидаги Прусс давлатини қўллаб-қувватлайди. Гегель томонидан ошқора баён қилинган идеал, бу конституциявий кучли ҳукуматдир. Гегель ҳукмдор ўзининг инжиқликлари

асосида бошқариши мумкин, деган қарашга қатъий қарши чиқади. Гегель қонун ва ҳуқуқ асосида бошқариладиган давлат тарафдори эди.

Гегельнинг сиёсий ва ҳуқуқий таълимоти келгуси сиёсий ва ҳуқуқий фикр тарихига катта таъсир кўрсатди. Гегель фалсафаси консерватив қарашларга ҳам, танқидий оппозицион қарашларга ҳам, ўзларининг концепцияларини асослашга кенг имконият яратар эди. Бу ҳол Гегель таълимотининг ҳар хил ғоявий нуқтаи назардан талқин қилинишларида яққол кўзга ташланади.

5.XVIII-асрларда Италиядаги сиёсий ва ҳуқуқий қарашлар

Италиядаги сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг ривожланиши Жамбаттиста Вико (1668-1744) номи билан боғлиқ. Унинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари “Миллатнинг умумий табиати тўғрисидаги янги фан” (1725) асарида берилган. Ж. Вико Давлатнинг ривожланишини уч асосий босқичда ифодалайди.

Биринчи босқич: илоҳий яъни бу даврда давлатчиликнинг ҳеч қандай ҳуқуқий нормалари мавжуд бўлмаган. Жамиятни рухонийлар бошқарган.

Иккинчи босқич: қахрамонлар даври яъни бу даврда ҳокимият аристократия қўлида бўлган. Ҳуқуқ нормалари қатъий ва шавқатсиздир.

Учинчи босқич: инсонлар даври бўлиб, бунда республика демократик бошқаруви, қонуннинг устиворлиги, халқ суверенитети таъминланган даврдир¹⁷.

Ҳуқуқшунослик фанида жаноят ҳуқуқида “классик мактаб” асосчиси Чезаре Беккариа (1738-1794) томонидан ёзилган “Жиноятлар ва жазолар тўғрисида” номли асарида сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар берилган. “Жиноятчиликнинг асосий келиб чиқиши социал тенгсизлик оқибатида” дейди.

Мавзуга доир ҳуқуқий адабиётлар ва норматив ҳуқуқий ҳужжатлар

- 1.Бобоев Ҳ.Б. Сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи. –Т.: ТДЮИ, 2003. –205 б.
- 2.Бобоев Ҳ.Б. Ўзбек давлатчилиги тарихи. –Т.: “Фан”, 2004. – 294 б.
- 3.Исламов З. Общество. Государство. Право. –Т.: Адолат, 2001. 695 б.

¹⁷ История политических и правовых учений. М.1997. 323-бет

4.Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ: умумназарий масалалар. (Дав.наз). –Т.: Адолат, 2000.

5.Нерсисянц В.С. История политических и правовых учений. М.: Норма-Инфра, 1999.

Таянч иборалар: маърифатпарварлик, маърифатпарварлар, Вольтер, Монтескье, Жан Жак Руссо, жирондистлар, якобинчилар, «табиий ҳуқуқ», «иҷтимоий шартнома», Пуфендорф, Томазий, Лейбниц, Вольф.

Назорат саволлари

1. Европа маърифатпарварлиги даврида сиёсий вазият қандай эди?
2. XVIII асрда Италиядаги сиёсий ва ҳуқуқий қандай омиллар таъсир кўрсатган эди?
3. Вольтернинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида илғари сурилган ғояларни тушунтириб беринг.
4. Монтескьенинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларидаги асосий мақсад нималардан иборат бўлган?
5. Шарль Монтескьенинг ҳокимиятларни бўлиниш принципини тушунтириб беринг.
6. Жан Жак Руссонинг сиёсий-ҳуқуқий таълимотининг мазмуни нималардан иборат бўлган?
7. Француз социалистлари ва якобинчиларининг сиёсий-ҳуқуқий қарашларининг ўзаро хусусиятлари нималардан иборат эди?
8. XVII-XVIII асрларда Олмония сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари.
9. XVIII асрларда Италиядаги сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар.
10. Маърифатпарварларнинг сиёсий- ҳуқуқий қарашларига фаннинг муносабати қандай ?

Тестлар

1. Табиий ҳуқуқ назариясини ривожланишига ҳисса ўшган француз маърифатпарварини белгиланг.

А. Жан Жак Руссо

В. Шарль Монтескье

Д. Француа – Мари Вольтер

С. Клод-Анри Гелвеций

Е. Жавобларнинг барчаси тўғри

2. Қуйидаги жаволардан «Қонунлар руҳи ҳақида» асари муаллифини белгиланг.

А. Жан Жак Руссо

В. Шарль Монтескье

Д. Француа – Мари Вольтер

С. Клод-Анри Гелвеций

Е. Жольен Офре де Ламетри

3. «Эркинлик фақат қонунларга қарам бўлишдан иборатдир» деган фикрни Ким илгари сўрган эди?

А. Клод-Анри Гелвеций

В. Шарль Монтескье

Д. Француа – Мари Вольтер

С. Бенедект Спиноза

Е. Жон Локк

4. «Табиий ҳуқуқ» назариясига «ижтимоий манфаат» тушунчасини Ким томонидан киритилган?

А. Клод-Анри Гелвеций

В. Шарль Монтескье

Д. Француа – Мари Вольтер

С. Бенедект Спиноза

Е. Жон Локк

5. XVII-XVIII- асрларда Германияда табиий ҳуқуқ мактаби намояндалари кимлар?

А. Пуфендорф

В. Томазий

Д. Лейбниц

С. Вольф

Е. Жавобларнинг буюрчаси тўғри

7-боб. АҚШнинг мустақиллик учун кураш даври сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлари

РЕЖА

1. АҚШда сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг шаклланиши ва ривожланиши ҳақида.
2. Томас Джефферсоннинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари.
3. Томас Пейннинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари.
4. А.Гамильтон, Ж.Адамс, Ж.Медисоннинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари

1. АҚШда сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг шаклланиши ва ривожланиши ҳақида.

XVIII аср иккинчи ярмида Америка қўшма Штатларининг мустақиллик учун кураши кескин тус олди. Бу 1775-1783 йиллар гражданлар урушда яққол намоён бўлди. Метрополия зулмига қарши ҳаракатлар демократик ғояларни ривожланишига, табиий ҳуқуқ назарияларини тарқалишга катта туртки берди.

Мустақиллик учун кураш даврининг сиёсий ва ҳуқуқий фикрида 1776 йилда қабул қилинган Америка Қўшма Штатларининг мустақиллик декларацияси алоҳида аҳамият касб этади. Унда барча кишилар яшаш, эркак, мулкка эга бўлиш ва ҳавф-хатарсиз турмуш кечириш табиий ҳуқуқларига эгадирлар, халқ ҳокимият манбаидир, суверенитет халққа тегишлидир, ҳукумат халқ хизматкори, барча давлат идоралари халқ манфаатлари учун хизмат қилади, ҳокимият бўлиниш принципини жорий қилиш каби ғоялар ўз ифодасини топган. Бу ҳужжатнинг тарихий аҳамияти шундаки, унда сиёсий таълимотларнинг асосий ғоялари, айниқса халқ суверенитети ғояси давлатнинг амалий принциплари сифатида биринчи бўлиб эълон қилингандир.

Мустақиллик декларациясининг асосий ғояларини ишлаб чиқиш ва уларни сиёсий тажрибага жорий қилишда Америка қўшма Штатлари демократлари Т. Джефферсон, Т. Лейн катта рол ўйнадилар.

2. Томас Джефферсоннинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари.

Томас Джефферсон (1743-1826) атоқли мутафаккир ва сиёсий арбоб, Америка қўшма Штатлари мустақиллиги Декларациясининг муаллифидир.

Джефферсон ижтимоий шартнома ва инсон табиий ҳуқуқ назариясига асосланиб монархия давлат тузумини танқид остига олди ва халқ суверенитети ғоясини асослаб чиқди. Унинг фикрича, кирол ҳокимияти халқ ҳокимиятидан ҳосил бўлган, унга қарамдир. Давлат ҳокимиятининг тузиш ва уни назорат қилишда барча иштирок қилиш ҳуқуқига эга, ҳеч ким бу ҳуқуқдан маҳрум қилиниши мумкин эмас.

Агар ҳокимият халқ ҳуқуқларини оёқ ости қилгудай бўлса, халқ бундай ҳукуматни алмаштириш ҳуқуқига эгадир. Тенглик, эркинликни халқдан тортиб олишга ҳеч кимни ҳаққи йўқ, буларнинг барчаси бегона қилинмайдиган табиий ҳуқуқлардир.

"Дунёда инсон ҳуқуқларидан бошқа барча нарса ўзгаради", дейди Джефферсон. Унинг фикрича, табиий ҳуқуқлар давлат чиқарган қонунлардан устундир. Улар ўртасида пайдо бўладиган зиддиятлар ҳар доим табиий ҳуқуқ фойдасига ҳал қилиниши керак. Давлат табиий ҳуқуқларнинг таминлаш учун яратилгандир.

Джефферсон сиёсий таълимотининг асосий муаммоси шахс ҳуқуқлари ва ҳокимиятни демократик усулда тузиш муаммосидир. Шахс ҳуқуқларини ҳукумат ҳуқуқларига нисбатан устувор қўйиш орқали Джефферсон шахсни ҳокимият ўзбошимчалигидан муҳофаза қилмоқчи бўлади. Джефферсоннинг сиёсий идеали давлатни халқ сайлаган вакиллар орқали бошқариш ва назорат қилиш имконини берувчи демократик республика эди.

Барча мансабдор шахслар маълум бир муддатга сайланиши ва халқ назорати остида бўлиши шарт, дейди Джефферсон, ва шу нуқтаи назардан Монтескьенинг монархия ҳақидаги фикрларини танқид остига олади. Джефферсон ташаббуси билан 1787 йилда қабул қилинган АҚШ Конституциясига ўнта қўшимча киритилиши зарур деб топилди. Бу қўшимчалар сўз эркинлиги, матбуот эркинлиги каби демократик ҳуқуқ ва

эркинликларни ўз ичига олган эди. Бу қўшимчаларнинг барчаси 1791 йил кучга кирган АҚШ Конституциясида ўз аксини топди.

3. Томас Пейнининг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари.

АҚШ мустақиллиги учун курашни назарий асослаб чиққан сиёсий мутафаккирлардан яна бири Томас Пейн эди (1727-1809). У инглиз қирол ҳокимиятини АҚШ халқига нисбатан олиб борган мустамлакачилик сиёсатини табиий ҳуқуқ нуқтаи назаридан танқид қилади, унга қарши озодлик кураши зарурлигини асослайди. Унинг фикрича, мустақиллик учун кураш ҳар бир халқнинг бегоналаштириб бўлмайдиган табиий ҳуқуқидир.

Пейн инсон эрки ва ҳуқуқларининг таъминлаш масалаларига катта аҳамият беради. "Барча одамлар насл-насаби билан бирдирлар, демак, уларнинг барчаси тенг туғиладилар ва тенг табиий ҳуқуқларга эгадирлар". Пейн сўз эркинлиги, матбуот, виждон эркинлиги, тенглик, фаравон ҳаёт ва бахтга эришиш, каби ҳуқуқларни табиий туғма ҳуқуқлар деб билади. Табиий ҳуқуқ асосида фуқаровий ҳуқуқ пайдо бўлади. Бу ҳуқуқ одамларнинг табиий ҳуқуқларига зид бўлмаслиги керак. Пейннинг айтишича, табиий ҳуқуқ асосида пайдо бўлган ҳокимият ҳеч қачон якка шахс қўлида ва инсон табиий ҳуқуқларига зид бўлмайди. Шундан келиб чиққан ҳолда, Пейн халқ суверенитети ғоясини асослайди. Ҳокимият манъбаи-халқнинг ўзидир. Қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг халқ томонидан ташкил қилиш халқнинг бегоналаштириб бўлмайдиган табиий ҳуқуқидир. Пейн жамият ва давлат бир эмаслиги, уларнинг ўртасидаги фарқ ҳақида ўз фикрини баён қилади. "Жамият бизнинг эҳтиёжларимиз туфайли пайдо бўлади, ҳукумат эса бизнинг нуқсонларимиз туфайли", дейди Пейн.

Давлат ва жамият келиб чиқиши нуқтаи назаридангина эмас, вазифалари жихатидан ҳам бир биридан фарқланади. Агар одамлар нуқсонларига эга бўлмай ўзаро муносабатларини адолат асосида қўрганларида эди, ҳукуматларга эҳтиёж бўлмас эди. Ҳукуматнинг асосий мақсади хавфсизлик ва эркинликни таъминлашдир. Шунинг учун давлатнинг идора қилишнинг энг яхши шакли халқнинг

хавфсизлигини, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминловчи демократик республикадир, Джефферсон, Пейн, Линкольнларнинг демократик анъаналари АҚШда прогрессив сиёсий ва ҳуқуқий фикрнинг ривожига катта таъсир кўрсатди.

4.А.Гамильтон, Ж.Адамс, Ж.Медисоннинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари

Александр Гамильтон (1757-1804) томонидан берилган назарияда давлатни каттиқ марказлашган сиёсатда ушлаб туришни тушунтирилган. Жамиятда «паст» (қамбағаллар) ва «юқори» (бойлар) табақа вакилларига бўлиниши А.Гамильтоннинг ғояларидан бири.

«Давлатнинг асосий вазифаси - дейди у – хусусий мулкни халқдан ҳимоя қилиш». Унинг қарашларида федерализм масаласи алоҳида ўринда турган.

Жон адамсининг қарашларида давлат ва сиёсий фанлар билан боғлиқ масалаларга алоҳида ўрин беради. Давлат формалари орасида аралаш давлат формаси ғоясини илгари суради.¹⁸

Жеймс Медисон Филадельфия конвенти қатнашчиларидан бири бўлиб, АҚШнинг республика шаклидаги бошқарувини таркиб топтиришга ката ҳисса қўшган. Медисон «факция» иборасини сиёсий таҳлил этиб, ўрганиб, Ушбу иборани «фракция» иборасидан фарқини изохлаб беради.¹⁹

Мавзуга доир ҳуқуқий адабиётлар ва норматив ҳуқуқий ҳужжатлар

- 1.Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10. – Т.: Ўзбекистон, 2002. – 432 б.
- 2.Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. – Т.: Ўзбекистон, 2003. – 320 б.
- 3.Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т. 12. – Т.: Ўзбекистон, 2004. – 400 б.

¹⁸ Ыша китоб. 388-бет

¹⁹ Ыша китоб. 390-бет

- 4.Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – 448 б.
- 5.Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – 96 б.
6. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари-энг олий қадрият.
- 7.Бобоев Ҳ.Б. Сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи. –Т.: ТДЮИ, 2003. –205 б.
- 8.Бобоев Ҳ.Б. Ўзбек давлатчилиги тарихи. –Т.: “Фан”, 2004. – 294 б.
- 9.Исламов З. Обхество. Государство. Право. –Т.: Адолат, 2001. 695 б.
- 10.Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ: умумназарий масалалар. (Дав.наз). –Т.: Адолат, 2000.
- 11.Нерсисянц В.С. История политических и правовѳх учений. М.: Норма-Инфра, 1999.

Таянч иборалар: Б.Франклин, Томас Пейн, Томас Жефферсон, Александр Гамильтон, Жон Адамс,Д.Медисон, Д.Маршал, Д.Калкун, В.Вильсон,Холмс, АҚШ қонунчилиги. Фуқаролик жамияти.

Назорат саволлари

- 1.Б.Франклиннинг сиёсий-ҳуқуқий ғояларида илгари сурилган таълимотларни тушунтириб беринг.
- 2.Томас Пейн АҚШ конституциясини яратишда ўзининг қайси ғояларини таклиф этади?
- 3.Томас Жефферсоннинг сиёсий- ҳуқуқий қарашлари қандай эди?
- 4.Александр Гамильтон инсон ҳуқуқларини ўз қарашларида қандай тушунтириб беради?
- 5.Жон Адамсинг сиёсий-ҳуқуқий таълимотида қандай ғоялар илгари сурилган?
- 6.Д.Медисон, Д.Маршал, Д.Калкун, В.Вильсон сиёсий-ҳуқуқий ғоялари.
- 7.Холмснинг ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти.

8.Инсон ҳуқуқлари тўғрисида АҚШ қонунчилиги.

9.Фукаролик жамияти тўғрисидаги сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар кимлар томонидан ривожлантирилган?

10. АҚШ конституциясини тузишда кимлар қатнашган эди?

Тестлар

1.Метрополия нима?

А.Мустамлака тури

В.Ўлка

С..Маъмурий бошқарув

Д. Давлатни идора услуби

Е.Тўғри жавоб йўқ

2.АҚШдаги мустақиллик учун курашнинг сиёсий-ҳуқуқий ғоялари нимада акс этган?

А.АҚШ конституциясида

В.Мустақиллик Декларациясида

С.Т.Джефферсоннинг қарашларида

Д.Т. Пейннинг қарашларида

Е.Жон Адамснинг қарашларида

3.Кимнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида ҳалқ суверенитети ғоясини асосий ўринга қўйилади?

А.Д.Медисоннинг қарашларида

В.Д.Маршалнинг қарашларида

С.Т.Джефферсоннинг қарашларида

Д.Т. Пейннинг қарашларида

Е.Жон Адамснинг қарашларида

4.Т.Джефферсоннинг ташаббуси билан 1787 йилдаги АҚШ конституциясига нечта қўшимча киритилади?

А.10 та

В.7 та

С.9 та

Д.6 та

Е. 5 та

5.«Дунёда инсон ҳуқуқларидан бошқа барча нарса ўзгаради» деган фикр кимга тегишлидир?

А. Жон Адамсга

В.Д.Маршалга

С.Калкунга

Д.Т. Пейнга

Е. Т.Джефферсонга

8-боб.XVII-XX асрлардаги либерализм сиёсий ва ҳуқуқий таълимоти

РЕЖА:

- 1.Либерализм сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотларда табиий ҳуқуқ ғояларининг тутган ўрни.
- 2.Жон Локк, Бенедикт Спиноза, Томас Гоббслар сиёсий-ҳуқуқий қарашларида либерализм ғоялари.
3. XVIII-XIX аср либерализми тараққиёти.
- 4.Иммануэл Кантнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.
5. XX аср Либерализмининг хусусиятлари.

1.Либерализм сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотларда табиий ҳуқуқ ғояларининг тутган ўрни.

XVIII аср охири XIX асрнинг биринчи ярмида ғарбий Европада капитализм қарор топди ва ривожланди. Саноатда юз берган кескин ўзгаришлар мануфактура ишлаб чиқаришнинг йирик машина индустрияси билан алмашув жараёнининг тезлаштирди. Бу жараён энг олдин Англияда, кейин Франция ва бошқа Европа мамлкатларида юз берди. Йирик саноат, савдо, алоқа воситаларини ривожланиши, умумжаҳон бозорининг вужудга келиши ва бошқалар капитализмнинг жаҳон ижтимоий-иқтисодий тизимига айланишини таъминлади.

Мана шу ўзгаришларга мос ҳолда сиёсий-ҳуқуқий тизим вужудга кела бошлади. XIX-асрнинг биринчи ярмида инсон ҳуқуқи ва эркинликларининг мустахкамланишига мос конституциялар қабул қилинди. Хусусий ва давлат ҳуқуқи тизими ташкил топди. Сиёсий партияларнинг ҳаракати фаоллашди. Конституционализм ва сиёсий ваколатчилик институтлари вужудга кела бошлади. Конституцион монархия ва республика шаклидаги замонавий ваколатли давлатлар пайдо бўла бошлади. Сиёсий ҳаётда эркинлик ва тараққиётга, қонунчиликка интилиш кўчайди. Ғарбий

Европада ўрнатилган капиталистик тузум ўзининг мафкурасини либерализмда ифода килди.

Либерализмнинг асосий ғоялари: ҳар бир шахс қадр-қиммат ва эрк эгаси ва ўз ҳаракатлари учун масъулдир; шахс эркинлигининг зарурий шарти хусусий мулкдир; эркин бозор, эркин рақобат ва эркин тадбиркорлик, тенг имкониятлар; сиёсий соҳада-ҳокимиятлар бўлиниши, қонун устиворлиги, ҳуқуқий давлат ғояси, шахснинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлаш; умумий сайлов ҳуқуқи ва бошқалар.

Либерализм турли ижтимоий-тарихий ва миллий-маданий шароитларда шаклланди ва ривожланди.

Унда турли хил бир-биридан фарқ қиладиган қирралар, босқичлар ва қарама-қаршиликлар борлигини кўриш мумкин. Турли даврларда у ҳар хил шаклларда намоён бўлди.

Бу ҳолни ҳисобга олсак турли хил либерализм борлиги ҳақида тасаввур пайдо бўлиши мумкин.

Лекин либерализмнинг хиллари кўп бўлишидан қатъий назар унинг илдизлари, асосий ғоя, тамойил ва идеаллари умумийдир. Мана шу умумийлик либерализмнинг ижтимоий-сиёсий фикрнинг махсус тури сифатида намоён қилади. Либерализмнинг илдизлари уйғониш даврлари билан боғлиқ. Унинг бошланишида Ж. Локк, Ш.Л.Монтескье, И. Кант, Т. Джефферсон ва бошқалар тўрган эдилар.

Либерализмнинг шаклланишига маърифатпарварлик ҳаракатининг намоёндалари, немис классик фалсафаси вакиллари ҳам муҳим ҳисса қўшдилар. Юқорида кўрганимиздек, улар ўз қарашлари билан бир-биридан фарқ қилсаларда, уларнинг барчаси ўз даврининг муҳим ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муаммоларини ҳал қилишда эскириб қолган қадрият ва ёндашувларни, ўз самарадорлигини йўқотган ижтимоий-сиёсий ва давлат

зарурлигини англаганлар.

Мана шундай ёндашув асосида классик либерализм меросий ҳокимият шакллари, табақавий имтиёзларни инкор қилади. Унинг вакиллари якка индивиднинг эрки ва табиий қобилиятларини биринчи ўринга қўйдилар. Ҳар бир одамнинг яшаш, эркинлик ва хусусий мулкка эга бўлиш ҳуқуқлари ғояси замирида мана шу индивидуализм ётади.

Сиёсий ва гражданлик эркинликлар иқтисодий эркинликдан чиқарилди. Индивидуал эркинлик ғоясининг шаклланиши ва қарор топиши давлат ва шахс муносабатлари, давлатнинг индивид ишларига аралашуш чегаралари муаммоси аниқ ажралиб чиқа бошлади. Шу қоидалар асосида ҳуқуқий ва сиёсий концепциялар вужудга келди. Бу концепциялар ҳуқуқ ҳар бир индивиднинг қадр-қиммати ва эркинликни ҳимоя қилиш воситаси сифатида талқин қилинди.

Бу индивидуалистик идеал тадбиркорлик, меҳнатсеварлик, янгиликка интилиш каби фазилатларни шаклланишига туртки бўлди.

Капитализмнинг ўзгарувчан тизим сифатида ривожланишида мана шу кадриятлар катта рол ўйнади. Либерализмнинг вакиллари инсоннинг иқтисодий, жисмоний ва интеллектуал эркинлиги, мақсад ва манфаатларини амалга ошириш йўлида тенг имконият ва ҳуқуқларга эга бўлиш учун курашдилар. Либерализм инсон ҳаётининг янги ҳаракатчан кучларини очди. У Европага тадбиркорлик ва бизнес йўлидан ҳар қандай тўсқинларни улоқтириб ташлашни ўргатди. Эркинлик бўлмаган ерда тадбиркорлик ривожланмаслигини кўрсатди.

Либерализм ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида плюрализм принципи жорий қилинишининг талаб қилди. Ижтимоий соҳада турли синф, қатлам ва тоифалар, манфаатдор гуруҳлар эркинлиги; маданий соҳада турли хил маиший маданиятлар, сиёсий соҳада-сиёсий ҳаракатлар, партия ва жамоат ташкилотлари эркинлиги.

Либерализмнинг шахс эркинлиги талабаларидан ҳар ким хоҳлаганини қилиши мумкин деган хулоса чиқмайди. Шахс эркинлиги ғоясининг

ажралмас иккинчи томони шахснинг жамият олдида маъсуллиги ғоясидир. Либерализм вакиллари умумий бахт-саодатнинг таъминлашда давлат ижобий рол ўйнаши мумкинлигини ҳам инкор қилмайди. Конституциявийлик, парламентаризм ва ҳуқуқий давлат қадрияти ва принципларини ишлаб чиқишда либерализмнинг роли катта бўлди.

Умуман олганда либерализм догматизм, схематизмга зид тафаккур тарзидир. Унда ўзгармас, бир хил меъёр ва қоидалар йўқ. Либерализм шароитнинг ўзгариши билан ўзгариб бори, унга мослашди. У ўз вазифасини ўтаб бўлган ижтимоий-сиёсий институт, меъёр ва қадриятларни қайта кўриб чиқиш, ҳатто уларни ўзгартиришдан ҳам қўрқмади. Либерализм вакиллари кўпчилиги классик меросни ўзгарувчан шароитга мослаштириш билан банд бўлганлар.

2.Жон Локк, Бенедикт Спиноза, Томас Гоббслар сиёсий-ҳуқуқий қарашларида либерализм ғоялари.

Табиий ҳуқуқ назариясига катта ҳисса қўшган мутафаккирлар орасида Жон Локк (1632-1704) алоҳида ўрин эгаллайди. У сиёсий назария классикларидан бири ҳисобланади. Унинг давлат ва табиий ҳуқуқ ҳақидаги ғоялари "Бошқарув ҳақида трактат" номли асарида ифодаланган. Бу асарни либерализмнинг библияси деб ҳам атайдилар.

Локк одамларнинг табиий ҳолатини тасвирлашда Гоббснинг ҳаммани ҳаммага қарши уруш ҳолати ҳақидаги фикрига қарама-қарши фикрини баён қилади. Унинг фикрича, табиий ҳолатда эркинлик ва тенглик ҳукм суради. Табиий эркинлик ҳеч қачон бегоналаштирилмайди. Локк мулкка эгаликни ҳам эркинлик каби одамнинг табиий ҳуқуқи деб ҳисоблайди.

Одамларнинг эркинлиги ва уларнинг мулки, дейди Локк, табиий ҳолатда ишончли муҳофаза қилинмайди. Умумий тенглик туфайли барча ўзини қирол деб тасаввур қилади. Бироқ, кўпчилик ҳамма вақт ҳам адолат талабларига риоя қилади деб бўлмайди. Бу ҳол ўз мулкига эгалик қилишни қийинлаштиради. Одамларнинг олмий мақсади ўз мулкини, табиий эркинлигини муҳофаза қилишдан иборатдир. Шу мақсадда улар ижтимоий

шартнома асосида ўзларининг табиий эркинлиги, ҳаёти ва мулкини муҳофаза қилиш ҳуқуқини жамиятга топширадилар. Лекин табиий ҳуқуқнинг барчасидан воз кечилмайди. Индивид фақат ҳокимиятнинг сақланиши учун зарур бўлган миқдордагина табиий ҳуқуқ ва эркинликларини чеклайди.

Қолган қисми инсоннинг ўзида дахлсиз қолади. Давлатнинг вазифаси дейди Локк, ўз тадбиркорларининг хорижий рақобатчиларидан ҳимоя қилиш, хусусий мулк дахлсизлигини таъминлаш, тартиб сақлашдан иборатдир. Лекин давлат савдо-сотиқ ва саноатни бошқариш ишларига аралашмаслиги лозим. Давлат индивидларга ижтимоий ва иқтисодий тенгликни эмас, балки ҳуқуқий тенгликни таъминлаши керак.

Мадомики, индивидлар ижтимоий шартномани маъқуллар эканлар, унда уларнинг ҳаммаси кўпчиликнинг иродасига бўйсунishi лозим. Локк абсолютизмга қатъий қарши чиқади. У ҳукмдорлар ҳокимиятини чеклаш муаммоси билан жиддий шуғулланди, ҳокимиятнинг бўлиниш принципини қўллаб-қувватлади. Локк қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва иттифок, (федератив) ҳокимиятларни ажратади. Улар битта орган қўлида бўлмаслиги керак. Суд ҳокимиятини Локк ижро этувчи ҳокимият ихтиёрига беради.

Локк ўзига замондош Англиядаги сиёсий шароитнинг назарий ҳимоячиси сифатида ижод қилди. Унинг таълимоти буржуа давлатчилиги принципларини асослашга қаратилган эди. Шунинг учун ҳам у кейинги давр буржуа сиёсий таълимотлари ривожига катта таъсир кўрсатди.

Табиий ҳуқуқ назариясининг ривожланишига Голландия файласуфи Б.Спиноза (1632-1670) ҳам ўз ҳиссасини қўшди. Унинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари "Диний-сиёсий трактат", "Сиёсий трактат", "Этика" асарларида ўз ифодасини топган.

Спиноза давлат ва ҳуқуқнинг моҳияти, келиб чиқишини табиий зарурат нуқтаи назардан тушунтиришга ҳаракат қилди. Унинг таълимотининг бошланғич нуқтаси табиий ҳуқуқ тушунчасидир. Унинг

фикрича табиий ҳуқуқ бу дунёдаги барча нарсалар итоат қиладиган табиий қонунлар ёки қоидалардир.

Табиий ҳуқуққа биноан инсон кучи етганича хохлаган нарсасини қилишга ҳақлидир. Лекин инсоннинг куч-қудрати, ўз жонини сақлаши ақлга итоат қилиш билангина таъминланади. Ақл эса инсонни бошқа одамлар билан мулоқатда бўлишини буюради, чунки одам ҳаёт кечириши учун зарур нарсаларни ёлғиз ўзи топишга қодир эмас. Одамнинг хавфсизлиги, унинг табиий ҳуқуқлари жамиятдагина таъминланиши мумкин. Жамиятдан ташқарида унинг куч-қудрати мадад олиш имкониятидан маҳрум. Натижада одам муқарар равишда бегона бир кучга бўйсунушга мужбур бўлади.

Шунинг учун одамлар табиий ҳолатдан гражданлик ҳолатига ўтадилар. Улар ўзларининг кучи ва табиий ҳуқуқларини бирлаштиради ва хавфсизликда яшаш учун давлат ҳокимиятини ўрнатадилар. Давлат билан бирга "умумий ҳуқуқ" ҳам пайдо бўлади. Бу ҳуқуқ давлатга бирлашган барча одамларнинг куч-қудрати билан белгиланади.

Алоҳида одамларнинг табиий ҳуқуқларининг бирлаштирилиши ва одамларнинг бир бутун бирикмаси ҳокимиятни ташкил қилади.

Спиноза таълимотига кўра табиий ҳолат давлатнинг пайдо бўлганидан кейин ҳам сақланади, бекор қилинмайди. Давлатда у фақат ўзгартирилади. Спиноза давлат ҳокимиятининг чегарасини аниқлаш, табиий ҳуқуқларнинг дахлсизлиги, қирол ҳокимиятини чеклаш масалаларини қўйди. Айниқса, дейди Спиноза, олий ҳокимият эркин фикрлаш ва виждон эркинлигини чекламаслиги керак.

Спиноза давлат шакллари ҳақида ўз фикрини баён қилиб, демократик давлат тизимини тарафдори эканлигини билдиради. Демократияда беъмани қонунларнинг чиқиб қолиш хавфи деярли йўқ, чунки кўпчилик беъманиликка йўл қўйиши мумкин эмас. Спиноза чекланмаган монархиянинг жиддий душмани эди. Унинг давлат ва ҳуқуқ

ҳақидаги таълимоти фикр ва виждон эркинлиги принципларини асослашга қаратилгандир.

Англиялик мутафаккир Томас Гоббс (1588-1679) томонидан давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги янги таълимотлар пайдо бўлди. Т. Гоббс давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги назариясида, шахснинг табиатдаги ўрни билан боғлайди. Унинг фикрича «дастлаб инсонларнинг барчаси тенг, озод бўлиб, жисмоний ва рухий жихатдан тенг ҳуқуқли эдилар кейинчалик «инсон-инсонга душман» тарзида фикр ҳар бир кишида пайдо бўдиши туфайли, тенг ҳуқуқлилиқ принципи йўқолди».

Гоббснинг табиий ҳуқуқ назариясида «ҳуқуқ» (jus) ва «қонун»(lex) тушунчаларини алоҳида тушунтириб беради. Унинг фикрича “Ҳуқуқ”- бу эркинлик бўлиб, нимадир қилиш ёки нимадир қилмасликдир, “қонун” эса – нимадир қилиш ёки қилмаслик тўғрисидаги ўлчовдир”.

Т. Гоббс давлат бошқарувига тариф берар экан: “Мутлоқ ҳокимият тинчлик гарови ва табиий қонунларнинг муомалага киритишдир” дейди.

Давлат инсонлар томонидан “барчага қарши уруш” га чек қўйиш, тинчлик осойишта ҳаёт учун тузилган ташкилотдир.

Гоббснинг фикрича давлат формалари асосан уч хил кўринишда яъни монархия, демократия ва аристократия бўлиши мумкин. Давлат ўз фуқароларига озодлик ва эркин кафолатлаши керак. Т.Гоббс фикрича монархия бошқарув услуби энг мақул давлат бошқарув услубидир. У Б. Спинозанинг “подшо бу давлатдир” деган фикрига қўшилади.

3. XVIII-XIX аср либерализми тараққиёти.

XIX асрнинг иккинчи ярмидаги сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларининг ижтимоий илдизлари Ғарбий Европанинг илғор ривожланган капиталистик мамлакатлардаги капитализмнинг ривожланиб боришига такаларди. Биринчи томондан эркин ракобатнинг гуллаб яшнаши, баъзи бир мамлакатларда буржуа ҳуқуқ ва эркинликларнинг кенгайиб бориши Буржуа сиёсий ва ҳуқуқий мафкурадаги кучли либерал - индивидуалистик тенденцианинг ривожини такозо қиларди ва либерализм уша даврнинг буржуа сиёсий - ҳуқуқий фикрида муҳим

йўналишга айлана борди. Иккинчи томондан, XIX аср охирига келиб Эркин ракобат монополиянинг хукмронлигига жой бўшатиб бера бошлади. Империализмнинг оёкка туриб олиши ижтимоий зиддиятларнинг кескинлашувига олиб кирди. Буржуазия ишчилар синфига ён босишга, қатор ижтимоий қонунчилик актларини қабул қилиш га мажбур бўлди. Халқнинг меҳнаткашлари мақбул ва яхшироқ тузм учун кураши Париж Коммунасида уз аксини топди. Буржуа давлати ўзининг ижтимоий - иқтисодий фаолиятини кенгайтиришга киришди, ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларига фаолроқ аралаша бошлади. Буларнинг барчаси буржуа Сиёсий ва ҳуқуқий мафкурадаги консерватив, антидемократик ва реакцион тенденцияни кучайтиришга олиб келади, Либерализмнинг инквизиция, зурлик култи этатизм, агрессив сиёсат, расизм, шовинизм ва эштитизм ушбу тенденциянинг типик номҳои этилиши эди.

ЭТАТИЗМ - буржуа сиёсий фани тушунчаси бўлиб, бу тушунча давлатнинг мамлакат иқтисодий ва сиёсий ҳаётига фаол аралашувини билдиради.

Зурлик назарияси — идеалистик назария бўлиб, бу назарияга кура ижтимоий тенгсизлик бировларнинг бошқаларга зурлик қилиш и натижасида пайдо бўлган эмиш. Буржуа сиёсий мафкурасида реформизм ва ревизионизм оқимлар ҳам пайдо бўлади. XIX асрнинг иккинчи ярмидаги буржуа сиёсий ҳуқуқий таълимотлар спекулятив- метофизик фалсафани сиқиб чиқарган позитив асосига таяниб, ривожлана борди.

Спекулятив фалсафа (ақл сотиш фалсафаси) — билимнинг ақл сотиш типига, яъни билимни тажрибага мурожаат қилмасдан рефлексия ёрдамига ҳулоса қилиб чиқаришга асосланган фалсафий системалар.

Позитивизм (лат. Positivus — ижобий) — конкрет (эмпирик) фанларни чинакам, Ҳақиқий билимнинг бирдан-бир манбаи деб билувчи фалсафадаги бир йўналиш бўлиб, фалсафий тадқиқотнинг билувчилик қимматини инкор этади. Позитивизмнинг пайдо бўлиши спекулятив фалсафанинг (немис кл. идеализмининг) фанларнинг ривожини илгари сўрган фалсафий муаммоларни ҳал этишга этишга қодир эмаслигига узига ҳос жавоб эди. Позитивизм кейинчалик билимлар ҳосил қилиш воситаси сифатида назарий ақл юритишни буткул рад

этди. Позитивизмнинг асосчиси Кант эди. Ва Кантнинг ўзи «позитивизм» терминини киритган эди.

4.Иммануэл Кантнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.

Иммануил Кантнинг ҳуқуқий қарашлари табиий ҳуқуқ таълимотини мукаммал тизимга солган мутафаккирлардан бири буюк немис файласуфи Иммануил Кант эди (1724-1804).

Кант ўзининг "Соф ақлни танқид", "Амалий ақлни танқид", "Мулоҳаза лаёқатини танқид", асарлари билан фалсафа тарихида чуқур из қолдирган. Унинг сиёсий қарашлари "Ахлоқ метофизикаси асослари", "Боқий дунё сари" асарларида ўз аксини топган.

Кант фикрича, "табиатнинг олий мақсади-инсонда мужассамлашган табиат имкониятларининг барчасини ривожлантиришдан иборатдир". Инсониятнинг бу мақсадга мустақил эришишининг асосий шарти-адолатли фуқаровий жамият барпо этишдан иборатдир.

Кант назариясининг бошланғич нуқтаси индивиддир. Индивиднинг ўз-ўзидан кадр-қимматга эгаллиги ҳақидаги ғоя унинг сиёсий таълимотининг асосий ғоясидир. Индивид ахлоқий қонунлар яратиш ва бу қонунларга мос тарзда ҳаракат қилиш қобилиятига эгадир. Бу ҳол барчанинг принципал жихатдан тенглигини билдиради. Ҳуқуқ ва сиёсий институтлар мана шу эрк ва тенгликни ҳимоя қилишга хизмат қилишлари керак. Кант учун индивид ҳуқуқларини поймол этиш ҳар доим ёмонликдир.

Ахлоқий ҳолатда яшаш учун индивидга зарур бўлган ҳуқуқлар бошқарувнинг конституцион қуллик ва тенгсизликни бекор қилишни, шунингдек урушларни таъқиқлашни талаб қилади. Мана шундай шароитдагина ҳар бир одам ўзига ўзи эгалик қилиши, ўзлигини англаши мумкин.

Кант ўзининг таълимотини яратганда инсоннинг ахлоқий мавжудод эканлигидан келиб чиқади. Унинг фикрича, ҳар бир инсон ўз ахлоқий қонунининг ижодкоридир. Ҳар бир индивид ахлоқий жихатдан мустақил. Одамларда ахлоқий қонунларни белгилаш эрки бор ва улар шундай қилиш

учун етарли ақлга эгадирлар. Эркин ва оқил шахслар фақат ўзларигагина маъқул қонунларни ўрната олмасликларини тушунадилар, чунки улар ўзларидан бошқа тенг ҳуқуқлик индивидлар ҳам борлигини уларга восита ёки нарса сифатида қараш ярамаслигини билладилар. Инсон ўзига ҳам бошқаларга ҳам эркин, оқил, ўз мақсадларига интилувчи кишилар сифатида қараши керак. Шундагина у ўзининг ҳам, бошқаларни ҳам эркига зарар етказмайдиган ҳаракатларгина яхшилик эканлигини, индивид ҳуқуқларини паймол қилиш ёмонлик эканлигини англайди.

Оқибат-натижада Кантнинг қуйидаги қатъий императрозига дуч келамиз. Унинг талаби: "Сен ўз қиёфанг ёки, бошқа одам қиёфасидами инсониятга орзу, мақсад сифатида муносабатда бўл, ҳеч қачон унга восита сифатида қарама" ва ўзининг ҳам ўзгаларнинг ҳам, эркига зарар етказма. Қатъий императивнинг бу талабларига амал қилиш учун индивидлар "амалий, *яхлит*" талабларига эркин қулоқ солиш имкониятига эга бўлишлари керак. Шу нуқтаи назардан у абсолютизмни инкор қилади ва давлат бошқарувининг демократик шакллари асослайди.

Кант ўзининг ҳуқуқ фалсафасида одамларнинг ҳамжихат яшашини таъминловчи умумий мезонини излайди. Мана шу мезон мавжуд ҳуқуқий тизим ва бошқарув шакллари сиёсий адолат талабларига жавоб бериши ёки бермаслигини баҳолаш имконини беради.

Давлатнинг фуқаролар эркига қонун доирасида аралашувининг чегараси каерда?

Инсоннинг табиий эркинликларини тартибга солиш ва уни ажралмас ҳуқуқларига аралаштириш умуман қонунийми?

Кантнинг ҳуқуқий фалсафаси мана шундай саволларга жавоб беришга ҳаракат қилади.

Кантнинг фикрича, фуқаролар ўзларининг мақсадларини ўзлари амалга оширгани учун қонуний ҳуқуқга эгадирлар. Нима бахт келтиришини уларнинг ўзлари танлайдилар.

Бироқ бизнинг мақсад ва лойиҳаларимиз доим ҳам рационал эмас. Одамлар бир-бирлари билан далзорблашувлари мумкин. Бир индивид хатти-ҳаракатларидаги эркинлик бошқа бирининг ҳаракат эркинлигига таҳдид туғдириши мумкин.

Бошқа одамлар эркига ҳалақит бермасдан энг кўп эркинликни қандай таъминлаш мумкин?-деган масала Кант учун муҳим муаммо эди. Кант ҳам эркини, ҳам биргаликда яшашни кафолатлаши мумкин бўлган универсал юридик таъмойилни топишга ўринади. "Ҳуқуқ бу эркининг умумий қонуни нуқтаи назаридан бир кишининг ихтиёрини бошқа киши ихтиёри билан мос келишини таъминловчи шароитлар йиғиндисидир". Бошқача айтганда, ҳуқуқ бир одамнинг эркин танловини бошқа одамларнинг эркин танлови билан мос келиши учун шароит яратувчи воситадир.

Кантнинг фикри шундан иборатки, умумий таъмойилга кўра шахснинг чекланмаган ҳаракат эркинлиги бошқаларнинг худди шундай эркинлиги билан мос келадиган даражагача чекланиши керак. Амалдаги қонун ҳам худди шу тарзда ҳар бир кишининг ҳаракат эркинлигини чеклайди. Турли хил мақсадларга эга бўлган одамларнинг тинч-тотув яшаш шарти мана шундан иборат» Эркининг шундай чекланиши эркинликларни кўпроқ таъминлайди, энг аввало, низоларни адолатли тарзда тартибга солиш имконини яратади.

Қонунларнинг умум аҳамиятлилиги мезони Кант фуқароларнинг ўзлари киритган қонунлар билан боғлайди. Амалда қонун чиқарувчилар шундай қонунлар қабул қилишга ҳаракат қилишлари керакки, уни барча фуқаролар қўллаб-қувватласин. Қонунлар легизимлигининг бош мезони ана шунда. Шу мезонга мос келган қонунларгина фуқаролар орасидаги муносабатларни тартибга солиш учун яроқлидир. Кант амалдорларнинг имтиёзлари, крепостнойлик, деспотизм ва тан жазолари каби ҳодисаларни шу нуқтаи назардан қоралайди. Унинг айтишича бундай институт ва ҳаракатлар ҳуқуқнинг универсал таъмойилларига зиддир. Кант

либерализм рухидаги демократик ислохатлар ғоясининг эркин ифодачиси эди.

Кант инсон ҳуқуқлари масаласини умумий таъмойил сифатида қўйган энг биринчи сиёсий матафаккирлардан ҳисобланади. Ҳар бир инсон, дейди Кант, туғма ва табиий ҳуқуқларга эгадир. Бу ҳуқуқлар ҳуқуқнинг рационал тушунчасига мос келади. Умумий қонунга кўра, ҳар бир одам бошқа ҳар қандай одамнинг ҳаракат эркинлиги билан мос келадиган даражадаги ҳаракат эркинлигига эга. Инсон ҳуқуқларига ҳақиқий қафолат бериш учун бошқа одамларни эркинликларини паймол қилаётган шахс ва институтлар фаолиятига баъзан аралашиб туришга тўғри келади. Демак, инсон ҳуқуқлари бузилган ҳолларда давлат аралашиб учун қонуний ҳуқуқга эга.

Кант халқаро муносабатлардаги келишмовчиликлар, низолар, қонунбузарлик каби ҳолатларни инсонларга ярашмайдиган ва нолайик ҳаракат деб баҳолайди. Унинг фикрига кўра низоларни тартибга солиш учун қўйидаги адолат тамойилларига амал қилиш лозим: "бирорта мустақил давлат бошқа давлат томонидан ва мерос тарзида, на айирбош, на савдо, на совға йўли билан ўзлаштирилиши мумкин эмас".

Кант қонунлар халқнинг иродасини ифодалаши керак деб чиққан бўлсада, у барча фуқаролар учун тенг сайлов ҳуқуқи бериш тарафдори эмас эди. Хотин-қизлар, моддий ва ижтимоий жихатдан "мустақил" бўлмаган (вақтли ишчилар, хизматчилар ва хокозолар)ни Кант бундай ҳуқуқлардан маҳрум деб ҳисоблайди. Кант маърифатчиликнинг фарзанди эди.

У шахснинг маърифати ва мустақиллиги учун курашади. Кант учун маърифат индивид ақлининг оммавий қўлланишидир. Одамлар ўзгалар билан ҳамжамиятда фикр юритар экан, маърифатли ва мустақил бўлиб борадилар.

Мунозара юритаётган хусусий шахсларнинг бундай ҳамжамиятига фақат ақлли одамларгина аъзо бўлиши мумкин. Кант назарида, биргаликда муҳокама юритиш мулкка эга бўлган эркин фуқароларгагина хос. Иш ҳаққи олаётганлар эса, жамиятнинг тўла қонли аъзолари бўла

олмайдилар. Бироқ, каттиқ меҳнат ва омад туфайли келажакда улар ҳам жамият аъзолари бўлиши мумкин. Кант фикрига кўра, моддий жиҳатдан мустақил бўлган фуқароларгина маданий, китобсевар ва мунозара юритувчи оммани ташкил қиладилар. уларгина ақлдан оммавий фойдаланишлари мумкин.

Шундай қилиб, ақлга эга индивидлар иштирокидаги эркин мунозаралар ҳақиқатнинг аста-секин равшанлашига ёрдам беради. Тарих шу тарзда пайдо бўлаётган муаммоларни очиқ муҳокама қилиш ва ўзаро эркин фикр алмашиш имкониятини берадиган маърифатли ҳамжамият куриш орқали ҳақиқатга яқинлашиш масаласини ҳал қилади.

Кант сиёсат ва рационалликни бирлаштирмоқчи бўлди. Бир томондан, рационаллик рўёбга чиқиши учун муайян сиёсий шарт-шароит талаб қилинади, иккинчи томондан эса, рационаллик маърифатли сиёсат юритишнинг муҳим шартидир.

5. XX аср Либерализмининг хусусиятлари.

XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида либерализм янги босқичга кўтарилди. Бу капитализмнинг янги босқичга ўтиши билан боғлиқ эди. Шу даврда либерализмнинг кучли томонлари билан бир қаторда бўш томонлари ҳам намоён бўла бошлади. Хусусан, классик либерализмнинг эркин бозор муносабатлари ва эркин рақобат каби муҳим қоидалари аҳолининг имтиёзли қатламлари манфаатларини ҳимоя қилишга бўйсундирилди. Шунинг учун ҳам Европа ва АҚШ да бу ўринишларга қарама-қарши ғоялар билан бир қанча атоқли сиёсатшунослар иқтисодчилар гуруҳи классик либерализмнинг муҳим қоидаларини қайта кўриб чиқиш, корпорацияларнинг ўзбошимчаликларини чеклаш ва аҳолининг мухтож қатламларини ахволини енгиллаштиришга қаратилган ислоҳотларни амалга ошириш таклифлари билан майдонга, чиқадилар. Булар орасида Германияда Ж.Тобсон, Т.Грин, Л.Хобхауз, Ф.Науман, Италияда Б.Кроче,. АҚШ Л.Уорд Ж. Кроули, У.Бирд, Ж.Дьюи ва бошқаларни эслатиш мумкин.

Улар янги либерализмни номини орган бир қанча янги ғоя ва принципларни ишлаб чиқдилар. Энг аввал улар эркин бозор ва эркин рақобат ғояларини қайта караб чиқиш зарурлигини асослашга ўриндилар. Биринчи галда улар либерализмга хос индивидуализмнинг маълум даражада янгича талқин қилдилар. Улар давлатнинг жамият иқтисодий ҳаётида ижобий рол ўйнашини тан олдилар.

XX асрнинг 30 йилларида юз берган иқтисодий кризис ва бу кризисдан чиқиш йўлида АҚШнинг ислохотчи президенти Д.Рузвельтнинг иқтисод соҳасида тутган "янги йўли" иқтисодий дастурларни амалга оширишда давлат ижобий рол ўйнашини яққол намоён қилган эди. Бу ходисалар либерализмнинг шаклланишида бурилиш ясада.

Иккинчи жаҳон уришидан кейин либерализмда муҳим ўзгаришлар юз берди. Шунини таъкидлаш керакки XIX аср давомида ва XX асрнинг биринчи ун йилликларида либерализмнинг асосий ғоялари сиёсий амалётда текширилди ва яхши натижалар берди. Кўпчилик ривожланган мамлакатларда демократик меъёр ва принциплар сиёсий амалиётга жорий қилинди. Бу ҳол либерализмда ютуқларни санлаб қолади асосий вазифадир деган тасаввурларни туғдирди. Хатто либерализм ўз вазифасини ўтаб бўлди, унга ўрин қолмади, у ўлди ҳам дейишди. Лекин либерализм ўлган эмас эди. Аксинча, XX асрнинг 70-80 йилларига келиб либерализмнинг қайтадан тикланиши ҳақида гапирила бошланди.

Либерализм тарафдорларининг кўпчилиги жамият давлат ва индивид муносабатлари, капитализм ва демократия, эркинлик ва ижтимоий тенглик, адолат масалаларига доир қарашларни қайтадан кўриб чиқишга ўриндилар. Бу ўринишлар ижтимоий-сиёсий фикрда турли хил оқимларнинг юзага келишига сабаб бўлди. Бу оқимлар ичида икки йўналишни ажратиш мумкин. Уларнинг ҳар бири жамият олдида тўрған муҳим муаммоларни ҳал қилишда ўзига хос умумий ғоя принцип ва ёндашувларга эгадир. Биринчи йўналиш вакиллари иқтисодий консерваторлар деб баҳоланса бўлади. Улар классик либерализмнинг асосий

қоидаларини, айниқса, эркин бозор тамойилларини муайян ўзгаришлар билан такрорлайдилар. Иккинчи оқим намоёндалари ижтимоий-иқтисодий соҳада муҳим ислохатлар ўтказиш, давлатнинг иқтисодий-ижтимоий ҳаётдаги ролини қайта кўриб чиқиш, кам таъминланган аҳоли қатламларига ёрдам кўрсатиш каби масалаларни кўриб чиқдилар.

XX аср охирида либерализмнинг хусусияти мана шундан иборат бўлди.

Шу билан бирга либераллар давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий соҳаларга аралашиб боришининг кучайишидан хавфсирардилар. Шунинг учун ҳам улар бозор механизмларини рағбатлантириш ва шу билан бирга давлатнинг тартибга солиш вазифаларини чеклаш талабларини ҳам қўйдилар. Давлатнинг аралашувининг муқаррарлиги ва зарурлигини тан олиш билан бирга, либераллар бу аралашувни чегараларини белгилаш

зарурлиги ҳақида хавотирланиб гапирадилар. Улар иқтисодий кризис ва унинг оқибатларини юмшатишда давлатнинг-аралашуви имкон берганлигини хотирасидан чиқармаган бўлсада, давлатнинг аралашув чегаралари қанча бўлишини аниқладилар.

Либерализм ўзининг икки юз йиллик тарихидан ҳар доим шароитга мослашиб ўзгариб борди. Инсон эркинлиги, унинг ҳаётига давлатнинг аралашмаслиги ғоясидан муайян даражада давлат аралашуви керак, деган ғояга келди. Ҳар бир одам эркин, хоҳлаган ишини қилиши мумкин, лекин қоидага риоя қилган ҳолда қилсин. Давлат мана шуни таъминлаши зарур.

Давлатнинг идора қилиш шакли масаласига келганда либерализм адолат принципларига асосланган қонуний ва самарадор идора қилиш шакли тарафдоридир. Либерализм ўмумий қонун ва принципларни, фуқаролар эркинлиги ва ҳуқуқларини Таъминловчи адолат бу? "сиёсий адолат" ёки "расмий адллат"дир, деб биладилар. Ижтимоий ҳуқуқлар ва ўларнинг амалга ошириш масаласида ўлар ҳар бир фуқарога муайян даражада фаровон ҳаёт

таъминланишини талаб қиладилар. Бу таълим олиш, меҳнат қилиш, қарилик нафақаси билан таъминланиш каби ҳуқуқлардир.

Кўпчилик либераллар ижтимоий тенгликка нисбатан имкониятлар тенглигини устун қўядилар. Уларнинг фикрича, давлат қонун устиворлигини, барча фуқароларнинг сиёсий ҳаётда иштирок этишда тенг ҳуқуқга эгалигини ижтимоий-иқтисодий соҳада тенг имкониятларга эгалигини таъминлаш гаровидир. Адолат принципларини амалда таъминловчи омил шундан иборатдир. Либералларнинг энг заиф томони ҳам шу ерда, Уларнинг биронтаси ҳам инсоният олдида қадимдан тўрган тенглик, эркинлик ва адолат ўртасидаги жумбоқни ҳал қила олмадилар.

Мавзуга доир ҳуқуқий адабиётлар ва норматив ҳуқуқий ҳужжатлар

- 1.Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – 96 б.
- 2.Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари-энг олий қадрият.
- 3.Бобоев Ҳ.Б. Сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи. –Т.: ТДЮИ, 2003. –205 б.
- 4.Бобоев Ҳ.Б. Ўзбек давлатчилиги тарихи. –Т.: “Фан”, 2004. – 294 б.
- 5.Исламов З. Обҳество. Государство. Право. –Т.: Адолат, 2001. 695 б.
- 6.Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ: умумназарий масалалар. (Дав.наз). –Т.: Адолат, 2000.
- 7.Нерсисянц В.С. История политических и правовѣх учений. М.: Норма-Инфра, 1999.

Таянч иборалар: Либерализм, Гроций,Жон Локк, Бенедикт Спиноза, Томас Гоббс, Иммануэл Кант.

Назорат саволлари

- 1.Либерализм сиёсий ва ҳуқуқий қарашларини нимада кўриш мумкин?
2. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотларда табиий ҳуқуқ ғояларининг тутган ўрни.

3. Жон Локкнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида илгари сурилган ғоялар нималардан иборат эди?
4. Бенедикт Спинозанинг ғояларининг асоси нима?
5. Томас Гоббслар сиёсий-ҳуқуқий қарашларида либерализм ғоялари. қандай ўрин тутади?
6. XVIII-XIX аср либерализми тараққиёти.га таъсир кўрсатган омиллар.
7. XX аср либерализм назариясининг асосий йўналишлари қайсилар эди?
8. Иммануэл Кантнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.
9. Г.Гроцийнинг таълимотида ҳуқуқ масаласига қандай қаралади?
10. Ўзбекистонда либерализм ривожланиш истикболлари қандай?

Тестлар

1. «Уруш ва тинчлик масаласи» асарининг муаллифи ким?
А.Т.Гоббс
В.Г.Гроций
С.Ж.Локк
Д.Б.Спиноза
Е.И.Кант
2. Томас Гоббснинг сиёсий- ҳуқуқий қарашлари унинг қайси асарида берилган эди?
А. «Гражданин», «Левиофан»
В. «Уруш ва тинчлик тўғрисида»
С. «Бошқарув ҳақида трактат»
Д. «Этика», «Сиёсий трактат»
Е. «Боқий дуне сари»
3. Кант ўз таълимотини яратишда нимадан келиб чиқади?

А.Инсоннинг ахлоқий мавжудот эканлигидан

В.Таббий ҳуқуқдан

С.Илоҳий таълимотлардан

Д. Фалсафий қарашлардан

Е. Инсон ҳуқуқларидан

4.Кимнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида абсолютизмга қарши чиқилган?

А.Т.Гоббс

В.Г.Гроций

С.Ж.Локк

Д.Б.Спиноза

Е.И.Кант

5.Ким демократик давлат тизими тарафдори эди?

А.Т.Гоббс

В.Г.Гроций

С.Ж.Локк

Д.Б.Спиноза

Е.И.Кант

9-боб.Россия сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларининг айрим хусусиятлари

РЕЖА:

- 1.Россияда сиёсий ва ҳуқуқий қарашларнинг шаклланиши ва ривожланиши
- 2.Маърифатпарвар ва уларнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари.
- 3.Славянофиллар ва ғарбчилар йўналиши вакилларининг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.
- 4.Либерал йўналиш вакилларининг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.

1.Россияда сиёсий ва ҳуқуқий қарашларнинг шаклланиши ва ривожланиши

Россия сиёсий-ҳуқуқий маданияти ўзининг хусусияти ва анъаналарига эгадир. Улар бир қанча омиллар таъсирида шаклланди. Бу омиллар орасида Россиянинг жуғрофий-сиёсий ҳолати, унинг Шарқ билан ғарб ўртасида жойлашганлиги, катта ҳудудий маконга эгалиги ва иқлимий шароитлари аҳоли таркибининг хилма-хиллиги, хўжалик фаолияти, ижтимоий-маданий турмуши, анъаналари ва эътиқодларини эслатиб ўтиш kifоядир.

Россия давлати кўп миллатли бўлганлиги учун муайян даражада миллий, тарихий, диний, ижтимоий-маданий хусусиятларни ҳисобга олишга мажбур эди. Масалан, муайян сиёсий мақсадларга бўйсундирилган шаклда рус давлати қонунлари билан бир қаторда шариат, одат ҳуқуқи ва бошқа ҳуқуқ тизимлари ҳам ҳаракатда бўлган. Кўп асрлар давомида Россияда ҳукм сўрган мустабид ҳокимият тузуми, аҳолининг аксарият қисмини ҳуқуқсизлиги, ички ва ташқи сиёсатда асосан зўрлик усулларига амал қилиш, мамлакатнинг бошқаришда марказлашган бюрократизимга таяниш, ҳар қандай эркин фикрнинг бостириш сиёсати мамлакатнинг иқтисодий, сиёсий ва ҳуқуқий ҳаётининг қолоқ ва тўрғун ҳолатда қолишига сабаб бўлди.

XI-асрда вужудга кела бошлаган рус сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларида мустақиллик, давлатнинг марказлаштириш, кучли, чекланмаган мустабид подшоҳ ҳокимиятини ўрнатиш ғоялари ўз аксини топади. Бу таълимотларда православ черков билан давлат ўртасидаги ўзаро муносабатлар масалалари ҳам катта ўрин олган. Проваслав черкови давлатнинг идораларидан биридир. У подшоҳ ҳокимиятига бўйсунити шарт, деган фикр кенг тарғиб қилинди.

Мамлакатни қолоқликдан чиқариш зарурлигини англаш Петр I давридан бошлаб рус давлатчилигининг энг муҳим стратегик вазифаларидан бири бўлиб қолди. Кейинги даврларда ҳам Россиянинг ғарбий Европа илғор мамлакатларига нисбатан орқада қолганлиги, иқтисодий ва маданий, сиёсий ва ҳуқуқий аҳволининг Европага таққослаб баҳолаш ва зарур бўлган ислохотларни амалга ошириш муаммолари сиёсий фикр диққат марказида бўлади.

Рус давлати ўзининг ҳудудий ва этник таркиби жихдидан Европа континентига мансуб давлат сифатида шаклланди. Бунга христианликнинг таъсири катта бўлди. Христианлик 988 йил Киев Руси князи Владимир даврида қабул қилинди ва давлат дини сифатида Россия ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта роль ўйнади.

Рус давлати тараққиётининг ҳамма босқичларида рус давлатчилигининг бошланиши ва илдизи Киев Руси эканлиги ҳақидаги ғоя ўқтирилиб келинди. Россиянинг мўғуллар зулмидан озод қилиниши, Москва князлиги заминида марказлашган рус давлатининг шаклланиши ва мустахкамланиши даврига келиб Киев Руси ва Москва давлати тарихининг илдизи бир эканлиги ҳақидаги ғоя ҳукумрон давлат мафкураси даражасига кўтарилди. Бу ғоя Москва ҳукумдорларининг Киев буюк князлари орқали дунёподшоҳи ҳисобланган Рим императори Август билан ворислик алоқаси борлигини ва проваслав христианлигининг ягона ҳомийси Москва ҳукумдорларидир, деган фикрни асослашга хизмат қилиши керак эди. Москва қадимий Рим ва Константинополдан кейинги "учинчи Рим", деб эълон қилиниши шу билан изоҳланади. Бу таълимотни Псков монастирининг монархи Филофей

батафсил ишлаб чиқди. Унинг таълимоти рус давлатининг Рим ва Византиядан кейинги энг буюк давлатдир. Москва ҳукумдорлари эса худотанлаган буюк ҳукумдорлар ҳокимиятининг қонуний ворисларидир, деган фикрни асослашга қаратилган эди. Филофей давлатга ҳукумдорнинг мулки сифатида қарайди.

Россия давлатчилиги тарихига хос хусусиятларидан бири шундаки, бу ерда мўғуллар зулмидан кейин Москва подшолиги вужудга келиши даврдан бошлаб, сиёсий диққат ҳудудни кенгайтириш ва марказий ҳокимиятни мустаҳкамлашга қаратилган. Аҳолининг манфаатлари ўз аҳамиятини йўқотиб борди. Вақт ўтиши билан бу жараён кучайиб борди ва Россияни бу соҳада ғарбий Европадан фарқланишини яққол қўрсата бошлади. Ғарбий Европада феодал муносабатларидан янги давр жамияти ва давлати томон ўтиш жараёни тезлашди, инсон ҳуқуқи ва эркинликлари борган сари кенгроқ тан олина бошланди ва натижасида олий ҳукумдор ҳокимияти чекланиб борди.

Россияда эса аҳолининг барча қатламларининг ҳуқуқсизлиги XVIII асрнинг иккинчи ярмигача давом этди. Россиянинг сиёсий ва ҳуқуқий тарихида биринчи бўлиб император Петр III фармони билан дворянлар мажбурий давлат хизматидан озод қилинди.

Бундан кейин Екатерина II-XVIII асрнинг 70-80 йилларида дворянларга айрим бошқа гражданлик ҳуқуқ ва эркинликларни шу жумладан хусусий мулкка эгалик қилиш ҳуқуқини берди. Россия аҳолисининг асосий қисмини ташкил қилган деҳқонларнинг крепостной қарамликдан озод қилиш учун яна 100 йил керак бўлди. Бу Александр II томонидан 1861 йилда амалга оширилди.

Инсон-ҳуқуқи ва эркинликлари, ҳуқуқий қадриятлар ва умуман ҳуқуқ масалаларига салбий муносабат аҳолининг ҳуқуқсизлигини янада мушкуллаштирарди.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш зарурки, Россия давлати йирик евроазия мамлакати сифатида ривожланишида Европага таҳлид қилиш

йўлидан борди. Петр I ислохотларидан бошлаб Россиянинг асосий ислохотлари мана шу фундаментал вазифаларни ечишга қаратилди.

XVII-XVIII асрларда Россия сиёсий фикри янги давр ғарбий Европа ғоялари тасири остида ривожланди. Сиёсий таълимотлар аста-секин диндан ажралиб борди, дунёвий тус ола бошлади. Бу жараённинг тезлашишга Петр I нинг ислохотлари катта туртки берди.

Бироқ Европа маърифатпарварлигининг "ижтимоий шартнома", "табиий ҳуқуқ", "ҳокимиятлар бўлинишида" каби тушунчалари Россияда ўзига хос йўлда талқин қилинди, ёки умуман тадбиқ қилилмади. Маърифатпарвар абсолютизм ғоясининг тарафдорлари: Ф. Прокопович, В.Н. Татщев, И.Т. Посошков ва бошқалар давлат бу "умумий маъфаат", "умумхалқ фойдаси" учун хизмат қилувчи, ўз фуқароларининг орзу истакларига қулоқ солувчи кучдир, деган ғояни асослашга ҳаракат қилдилар.

Шу билан бир вақтда рус тарихий жараёнининг ўзига хос хусусиятлари ва демократик институтларнинг йўқлиги ижтимоий ўзгаришлар фақат юқоридан, давлатнинг инъоми сифатида амалга оширилади, бундай давлатнинг энг қулай шакли абсолют монархиядир, деган ҳулоса чиқаришни тақозо қилар эди.

XVIII-асрнинг иккинчи ярмида Россия сиёсий фикри янги босқичга кўтарилди. Унда француз маърифат парварлиги таъсири остида давлатнинг идора қилувчи ҳукмдор ҳокимияти билан шахс ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабати, шахс кадр-қиммати, унинг табиий ҳуқуқлари каби муаммолар таҳлил қилина бошланди. Сиёсий фикрда консерватив, маърифатпарварлик ва унинг радикал йўналишларини кўрамиз. Консерватив йўналишнинг кўзга кўринган номоёндаси М.М.Цербатов (1733-1790) чекланмаган монархия давлат шаклини, крепостной тузумни сақлаб қолиш ғоясини ҳимоя қилиб чиқди.

XIX асрнинг биринчи ярмида капиталистик муносабатларнинг кучайиши сиёсий-ҳуқуқий муносабатларга ўз таъсирини ўтказди. Крепостной қарамликни бекор қилиш учун сиёсий чиқишлар бўлиб турди.

XIX асрнинг бошларида ўзининг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида Н.М.Карамзин (1766-1826) ажралиб туради. У ўзининг давлат. Жамият сиёсат ҳақидаги фикрларини «Қадимги ва янги Россия ҳақидаги ёзувлар» (1811), «Россия давлати тарихи» (1803-1826) асарларида кўришимиз мумкин. Карамзин давлат бошқарувини таҳлиқ қилиб, шу фикрга келадики: монахлар орасида Иван IV (Грозний) ва Павел I давлатни деспотик тарзда бошқарган эди. Деспотик бошқарув услубини қўллашда Пётр I ни айблади.

Карамзин Алесндр I нинг сиёсатини қаттиқ танқид қилади.

1825 йилда Россия тарихига дворян инқилобчиларининг ҳаракатлари билан чуқур из қолдирди. Декабристларнинг асосий ғоялари Россияда подшо ҳукумати ўрнига республика тузумини ўрнатиш ва Россияда конституцион принципларнинг амал қилиши, қонуннинг устиворлиги кабилар илгари сурилди.

Декабристларнинг йирик вакили П.И.Пестелнинг сиёсий-ҳуқуқий ғояларида республика бошқарувининг монархиядан устун эканлигини кўриш мумкин. Пестель томонидан «Рус Ҳақиқати» номли давлатни бошқаришдаги Низомни 12 йил давомида ишлаб чиқади.

Пестал унитар ва федератив давлатларни бир-бири билан фарқлари кўрсатади. Россияни бошқаришда унинг ҳудудини 10 та област ва 3 уделга бўлади. Ҳар бир область бештадан губернияга бўлади. Россиянинг пойтахтини Нижний Новгород шаҳри ўрнига кўчириш ва шаҳарни Владимир деб номлашни таклиф қилади.

Декабристлар орасида Н.М.Муравьевнинг (1796-1843) сиёсий-ҳуқуқий қарашларида радикализм элементлари Пестелга нисбатан камдир. Муравьевнинг ишлаб чиққан Конституция лойиҳасининг уч хил тури мавжуд бўлган. Бу лойиҳаларда давлатнинг мулк шакллари, демократик сайлов тизими, федерация субъектлари сўз тизими кабилар ифодаланган.

Унинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларига кўра давлат бошқарувига кўра Россия давлати 13 давлат бирлашмаси ва икки вилоятга бўлинади.

Муравьев назариясига қонун чиқарувчи ҳокимият “Халқ веча”-си икки палатадан-ҳалқ вакиллари ва Олий Думадан иборат. Халқ вакиллари палатаси 2-йил муддатга сайланади. Олий Дума депутатлари асосан давлат бирлашмаси ва

вилоят бошқарувчилари олти йил муддатга сайланиб, ҳар икки йилда алмаштирилган.

Ҳар бир давлат бирлашмаларидан 3тадан депутат, Москва вилояти-икки, Дан вилояти-бир вакилини Олий Думага сайлаган. Қонун ҳар икки палата томоиидан ишлаб чиқилади ва қабул қилинади.

Герцен ўзининг асарларида кўпроқ давлат ва ҳуқуқ Масалаларининг том маъносини очишга эътибарини қаратган. Давлатнинг келиб чиқишини тушинтиришида у омманинг (жамият) хавфсизликни таъминлаш ва шартнома назариясининг асос қилиб олди.

“Давлатнинг пайдо бўлиши бевосита қулдорлик муносибатларининг юзага келиши даврига тўғри келади”-дейди Герцен.

Герцен Россиядаги крепостнойлик ҳуқуқини бекор қилиш тарафдори эди. Ўз асарлари рус саиодержавиясининг; “Россия давлатини ривожланишидан орқада қолаётганлигининг асосий сабабчисидир”-деб кўрсатади.

Герцен инсоният жамиятидаги икки давлат формалари ; монархия в республикани таҳлиҳ қилади. Герцен “Монархияда-халқ бошқарилади, Республикада-халқ бошқаради.”-дейди.

Герцен Россияда республика тузумини қарор топтпришни “енг маъқул йўл” деб ҳисоблайди. XIX асрнинг ўрталарида Россияга қарам бўлиб ҳисобланган, Польша ва Украина ҳақида фикр билдириб ;”Агарда Россия ҳақиқатдан ҳам ривожланишнинг янги даврига ўтмоқни маъқул кўрса, менинг фикримча, Украина ундан алоҳида бўлиши тўрган гап... Польша ва Россия,-янги ривожланган жамиятга қўлни қўлга бериб, бир йўлдан, фақатгина алоҳида боришлари керак”.

Шундай қилиб, Герцен ўзининг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида, Россияда ўша даврдаги сиёсий вазиятга олдиндн кўра билган ҳолда баҳо беради.

Чернишевский сиёсий-ҳуқуқий қарашларда муҳим объект сифатида давлат ва ҳуқуқни келиб чиқиши хусусиятларини ўрганди. У дастлабки давлатни келиб чиқишини этнографик маълумотларга таяниб изоҳлайди. Чернишевский давлатнинг белгиларини тушунтириб беришда уни ибтидоий жамият тузуми даврда бўлган муносибатларини изоҳлаб берди. Чернишевский давлатнинг

демократик республика давлат тузуми энг маъкул форма эканини ва демократия ривожланишдаги юкори кучли куролдир-дейди. Чернишевский миллий масалага эътибор бериб, "халклар ва миллатлар ўз тақдирини ўзи хал этмоғи зарур". Унинг фикрича давлат кўп миллатли бўлганда, федерация таркибидаги давлат бўлиши керак.

2. Маърифатпарвар ва уларнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари.

Маърифатпарварлик йўналиши вакиллари С.Е.Десницкий Я.П.Козильский, Н.И.Новиков, А.Я.Поленов ва бошқалар крепостной ҳуқуқ тузумини танқид остига олдилар. Уларнинг айримлари "Маърифатли ҳукмдор" ғоясини ҳам шубҳа остига олдилар.

XVIII аср иккинчи ярмида маърифатпарварлик йўналишининг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари ўз ифодасини биринчи рус ҳуқуқшунос-профессори С.Ч. Десницкий (1740-1789) асарларида топди. С.Ч.Десницкий Г.Гроцийнинг табиий ҳуқуқ ҳақидаги қарашларига хайрихоҳлик билдиради.

Маърифатпарварлик радикал йўналишининг намоёндаси А.Н.Радишевдир (1749-1789). У крепостной ҳуқуқни, мустабид монархия давлатини кескин танқид остига олди. Мустабид монарх ҳокимияти мамлакатнинг тараққий этишига ғовдир, ўзбошимчалик маконидир, деб баҳолади. Радишчев маърифатли ҳукмдор назариясини ҳам рад қилди. А.Н.Радишчев "ижтимоий шартнома" назариясига асосланиб, халқ шартномага амал қилмаган давлатдан воз кечиш ҳуқуқига эгадир, деган хулосага келди.

Пётр I ислохотларидан бошланган Россиянинг европалаштириш ҳаракати жамият консерватив кучларнинг қаттиқ қаршилигига учради. Улар мамлакатни европалаштиришга мутлақо қарши эдилар.

XIX асрнинг 30-40 йилларида Россия ижтимоий-сиёсий фикрида славянофиллар ва ғарбчилар номини олган оқимлар вужудга келди.

Бу оқимлар Россиянинг тарихий тақдир масалаларини муҳокама қилдилар ва ўзаро баҳслашдилар.

3.Славянофиллар ва ғарбчилар йўналиши вакилларининг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.

Славянофиллар Россия ўзига хос ривожланиш йўлига эгадир ва шу йўлдан бориши зарур, деб чиқдилар. Буларнинг йирик намоёндалари А.С.Хомяков, М.В. Кривовский, Ю.Ф.Самарин, Ц.С Аксаков ва бошқалар.

Россия ўзининг патриалхал деҳқон обидинаси, ижтимоий ва маънавий психологик анъаналари билан Европадан ажралиб туради, бу миллий хусусиятни сақлаш ва ривожлантириш зарур деб биладилар. Славянофиллар ғарбнинг иқтисодий, сиёсий ва ҳуқуқий тажрибасини ўрганиш ва жорий қилиш ижтимоий ва давлат тизимида ижобий ислохотлар ўтказишга мутлақо қарши чиқдилар.

Улар мустабид монарх ҳокимияти тарафдори эдилар. Ғарбчилар оқимининг намоёндалари А.И.Герцен, Т.Н.Грановский, Ю.П. Огарев,, В.П.Боткин ва бошқалар Россияда ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар ўтказиш зарурлигини, ғарбий Европа мамлакатлари эришган ютуқларнинг ўзлаштириш ва уларга амал қилиш ғояларини тарғиб қилдилар.

4.Либерал йўналиш вакилларининг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.

XIX аср охири ва XX аср бошларида рус сиёсий ва ҳуқуқий фикрида либерализм ғоялари ривож топа бошлади. Либерал йўналиш вакиллари Россия ва Ғарбий Европада давлатларининг ривожланиш йўллари бирдир, деган ғояни асосладилар. Улар мустабид монархияни конституцион монархия билан алмаштиришга қаратилган ислохотларни амалга оширишни талаб қилиб чиқдилар. Бу талабларнинг асослашда улар табиий ҳуқуқ назариясига, Кант ва Гегелнинг ҳуқуқ фалсафасига мурожат қилдилар.

Бу йўналиш намоёндалари Б.Н.Чичерин, П.И.Новгородцев, И.Алльин, К.Д.Кавелин, С.А.Муромцев, М.М.Ковалевский ва бошқалар. Б.Н.Чичерин (1828-1904) қаламига мансуб асарлар орасида "Ҳуқуқ фалсафаси" ва 5 жилдлик "Сиёсий таълимотлар тарихи" алоҳида ўрин олган.

Б.Н.Чичерин таълимотига кўра, инсон ўз табиати билан

энг сезгир ва ўз кадр-қиммати англашга қодир мавжудотдир. Уни оддий қуролга айлантириш мумкин эмас. Кишилик жамиятларининг барчасини ҳаракатланувчи кучи мана шу онгдир. Ҳуқуқ ғояси мана шу онгдан келиб чиқади ва борган сари кенгайиб онгда ҳукумронлик қила бошлайди.

Бироқ одам жамиятда яшайди ва узлуксиз ўз эрки доирасини кенгайтиришга интилувчи бошқа одамлар билан тўқнашади. "Шундай, дейди Чичерин, уларнинг ҳар бирига нима тегишлилигини аниқлаш ва ўзаро тортишувларни бартараф қилиш учун муайян қоидалар ўрнатиш зарурати пайдо бўлади. Ҳуқуқ кишилик жамоасининг илк босқичларида мана шундай пайдо бўлади ва ўсиш, мураккаблашиш натижасида энг юқори босқич томон ривожланади. Ҳуқуқ бу эркинликни умумий қонун остида ўзаро чекловчи, барча кишилик жамиятларининг ажралмас белгисидир".

Шундай қилиб Чичерин ҳуқуқнинг пайдо бўлиши ва яшаш сабаларини жамиятда мавжуд икки қарама-қарши элементдадир деб кўрсатади: Эрдан иборат шахснинг рухий табиати ва эркинликни чекловчи қонунда ифодасини топган ижтимоий омил. Буларнинг ўзаро муносабатларини уйғунлаштириш асосий масаладир.

Б.Н.Чичерин ҳуқуқ фалсафасининг ахамияти ва ролини кўрсатишга ўринди. Унинг фикрича, ҳуқуқнинг фалсафий асослари амалиёт учун кўргазма вазифасини ўтайди, чунки "ҳуқуқ соҳаси ижобий қонунчилик билангина чекланмайди".

Амалдаги қонунлар одамлар эҳтиёжи ва қарашларининг ўзгариши билан ўзгариб боради ва инсон иродаси билан яратилганлиги учун яхши ва ёмон бўлиши мумкин. Уларни одамлар баҳолайдилар. Қонун чиқарувчининг ўзи ҳам қонунларга баҳо беради, қонун чиқарувчи ўзининг кўргазмаларига итоат қилиши шарт бўлган одамларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилашда нимага асосланиши керак?

У бундай кўргазмани амалдаги ҳуқуқиятни ўзидан ололмайди, чунки унинг ўзини баҳолаш ва ўзгартириш керак. Бунинг учун бошқа юқори даражадаги тасаввур ва тушунчалар керак бўлади. Қонун чиқарувчи

ҳаётий тажриба кўргазмалари билан қам кифоялана олмайди, чунки улар бир-бирига қарама-қарши тушунишни талаб қиладиган ҳар хил элемент, манфаат ва талаблардан иборатдир. Амалдаги қонунларнинг нисбий кучи ва кадр-қимматини аниқлаш учун

умумий тарози ва ўлчов, яъни йўл кўрсатувчи қўлланма бўлиши керак. Бу вазифани фақат фалсафа бажара олади.

Одамларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини қонунда ақилга мувофиқ белгилаш учун ҳуқуқ нима, унинг манъбаи қаерда ва ундан қандай талаблар келиб чиқади, каби масалаларни билиш керак. Бу муаммолар инсон шахси билан узвий боғлиқ. Бунинг аниқлаш инсон табиати, ундаги хусусиятлари ва ҳаётий мақсадларини тадқиқ қилишни талаб қилади. Бу масалаларнинг барчаси ҳуқуқ фалсафаси доирасига киради, дейди Чичерин.

У Гегель ҳуқуқ фалсафасига асосланади.

Шахс ва жамият масалаларини таҳлил қилишда Б.Л.Чичерин ўзининг индивидуализм концепциясини баён қилади. Инсоннинг ақл-заковатли мавжудод эканлиги эркин иродада намоён бўлади. Мана шу туфайли инсон шахс сифатида тан олинади ва унга ҳуқуқлар берилади.

Шахс барча ижтимоий муносабатларнинг илдизи ва белгиловчи асосидир. Қонуннинг эркинликка нисбатан муносабати икки хил бўлиши мумкин: мажбур қилиш (давлат қонунини) ва ихтиёрий (ахлоқий қонун). Биринчиси ташқи эркинлик доирасидан ташкил топган ташқи ҳаракатларга тааллуқли, шуларгина мажбур қилинишга мадсубдир; иккинчиси ички эркинликдан чиқадиган интилишларга мурожат қилади. Биринчисидан, ҳуқуқ пайдо бўлади, иккинчиси ахлоқ маънабини ташкил қилади, Чичерин ҳуқуқнинг субъектив ҳуқуқ ва объектив ҳуқуқ маънода тушуниш лозим дейди.

Субъектив ҳуқуқ бу ахлоқий имконият, бошқача айтилса, қонун доирасида эркин ҳаракат қилиш имконияти. Объектив ҳуқуқ эркинликни белгиловчи қонуннинг ўзи. Бу икки маънонинг бирлаштириш натижасида ҳуқуқнинг умумий тарифини беради. Ҳуқуқ қонун билан белгиланган эркинликдир.

Б.Т.Чичерин ижобий ҳуқуқ замирида табиий ҳуқуқ ётиши керак, деган ғояни олға суради. Табиий ҳуқуқ инсон ақл-идрокидан келиб чиқадиган, мажбурий бўладаган умумий юридик нормалар тизимидир. Табиий ҳуқуқнинг адолат, тенглик ва эркинлик каби нормалари ижобий қонунлар учун асосий ўлчов ва қўлланма бўлиши керак, дейди Чичерин. Бу "Чичерин жамият тузилиши ҳақида фикр юритар экан, 4 бирликни ажратади: оила, фуқаролар иттифоқи (фуқаролар жамияти, индивидларнинг ташқи эркинлик соҳаси), черков иттифоқи (ички эркинлик ва виждон, инсоннинг худо билан мулоқатда бўлиши ва ақлоқий қонуннинг бажарилиши соҳаси), давлат ижтимоий иттифоқлар ривожининг энг юқори босқичи.

Чичерин фикрига кўра, давлат барча иттифоқлар ичида энг устиворидир. Лекин у бошқа иттифоқлар мустақиллигига тўсқинлик қилмаслиги керак. Барча иттифоқлар муассасага эмас, шахсга, эркин одамларга таянади. Иттифоқларнинг мақсади ҳам шундадир. "Шахслар муассасалар учун эмас, муассасалар шахслар учун.

Муассасаларнинг такомиллаштириш ҳам шунга боғлиқ. Б.И.Чичериннинг таълимоти рус мустабид тузумини ислоҳ қилишга, конституцион монархиянинг жорий қилиш зарурлигини асослашга қаратилган эди. Б.Л.Чичерин ғоялари рус ҳуқуқий фикр ривожига чуқур из қолдирди.

Россия сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар табиатда И.А.Ильин ғоялари диққатга сазовордир. И.А.Ильин (1883-1954) рус файласуфи ва ҳуқуқ назариётчиси, Москва университети юридик факультетининг профессори.

1922 йил Россиядан сургун қилинган Германия, Швецарияда яшаган.

И.А.Ильин ҳуқуқ муамоларини инсоният тарихи ва маданиятининг таркибий қисми сифатида тадқиқ қилади. Унинг фикрига кўра ҳар бир конкрет одам махсус дунёқарашга эга. Ҳуқуқий онг дунёқарашнинг муҳим таркибий қисмидир. Ушбу дунёда мендан бошқа одамлар ҳам борлигини, шахсий ҳаётим бошқа одамларга бўлган

муносабатимга боғлиқ эканлигини англашдан келиб чиқади. Ҳуқуқ, қонун, одатнинг субъектив-психологик индивид одамларнинг тўғри ва адолатли ҳаракатларидан ташқари чидаб бўлмайдиган ёмон ҳаракатлари ҳам борлигини чуқур хис қилишдадир. У эътиқод ҳуқуқ ва ахлоқ ўртасидаги фарқни билмайди, ҳар қандай қонун ва одатнинг асосини ташкил қилади.

Одамларнинг ички эътиқоди "адолат" ва "адолатсизлик", "қонунийлик", "қонунсизлик"нинг мавжудлигига қатъий ишонч ҳосил қилганлигидадир. Бу ишонч "ҳуқуқий хис", "ҳақлилик инстинкти"да намоён бўлади. Улар одамларнинг ўзаро муносабатларига қаратилгандир. Бу инстинкт хиснинг мазмунини очиб бериш, уни хиссиёт ҳолатидан билим даражасига ўтказиш-етук табиий ҳуқуқ онгига асос солиш демакдир. Шундай қилиб, объектив мавжуд табиий ҳуқуқ онгги табиий ҳуқуқнинг предметини ташкил қилади. Бу ҳуқуқий қонун учун асосдир. Уларнинг мажмуи эса ижобий ҳуқуқдир.

Табиий ва ижобий ҳуқуқ ўзаро муносабати ҳуқуқий онгнинг реал мазмунини белгилайди. Табиий ҳуқуқ ижтимоий онгнинг махсус шакли, инсон руҳиятининг зарур элементи сифатида намоён бўлади. Табиий ҳуқуқ одам бошқа одамларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига ҳурмат билан муносабатда бўлишини, бусиз у жамиятда яшаши мумкин эмаслигини назарда тутди.

Одамзодга *хос объектив* нимадир борки, унга риоя қилган ҳар бир одам учун муқаддас бурч ҳисобланади. Ижобий ҳуқуқ муайян шароитда амалга оширилган ва шу шароит билан боғлиқ ҳуқуқдир. У табиий ҳуқуқнинг таъминланишига ва ўзида сақлашга ёки уни чеклашга ва бузишга қаратилган бўлиши мумкин. Унинг табиий ҳуқуқга мос келиши ёки келмаслигига қараб ижобий ҳуқуқиятнинг прогрессив ёки реакцион эканлигини ажратиш мумкин.

Ижобий ҳуқуқ шундай шароитда яратиладики, дейди Илъин, унинг мазмуни таъмагир ирода, беҳабарлик, нотўғри назария ва билмаслик таъсири остида қолиши мумкин. Шунга қарамасдан шу омиллар таъсири остида ҳуқуқ мазмунига кириб келган чекиниш ва бузилишлар қанчалик

катта ва дахшатли бўлмасин, бу ҳуқуқ ўзининг табиатига кўра табиий ҳуқуқнинг асосий мағзини ўзида сақлаб қолади, чунки у табиий ҳуқуқга хизмат қилиш учун пайдо бўлган.

И.А.Ильин қуйидагиларни ижобий ҳуқуқнинг ташқи омиллари деб кўрсатади: куч ва ундан фойдаланувчи ҳокимият тизимлари, қонунларнинг обрўи, давлат органларининг қонун чиқариш фаолияти, жамиятнинг муайян табақаларининг манфаатлари, қонунда ифодаланган ёки шунга интилувчи ирода.

Реал ҳуқуқ, дейди Ильин, доим табиий ҳуқуқ билан ижобий ҳуқуқ ўртасидаги муносабат сифатида намоён бўлади. Табиий ҳуқуқ мақсадга эришиш бўлса, ижобий ҳуқуқ мақсадни амалга ошириш воситасидир. Ҳеч қандай қонун мутлоқ бенуқсон бўлмайди. Шунинг учун ҳам қонунни яхшилаш, такомиллаштиришга қаратилган иш тўхтовсиз олиб борилади. Табиий ҳуқуқнинг қонун йўли билан таъминлашга интилувчи ҳуқуқшунос ижтимоий муносабатларнинг доимий ислоҳатчисидир.

Агар давлат ва ҳуқуқ муайян гуруҳларнинг тор манфаатлари йўлида фойдаланадиган бўлса, ҳуқуқшуноснинг ҳаракатлари салбий оқибатларга олиб келади. Ижобий ҳуқуқ табиий ҳуқуқ ғоясини расмий, юзаки баён қилиб ўз вазифасини бажармаган ҳолда ҳам ҳуқуқ сифатида тан олинади. Мана шунда ҳуқуқий ҳаётнинг фожиавий ва кулгили томонлари намоён бўлади.

Ҳуқуқ ва бузилган ҳуқуқни онг, мазмуни бузилганлигига қарамай ҳуқуқий онг бўлиб қолмоқда. У ҳуқуқ ғоясига мурожат қилмоқда, лекин ундан фақат андозасинигина олмоқда, ундан ўз хохишича фойдаланмоқда, ҳиёнат қилмоқда, уни номуносиб, бузуқ мазмун билан тўлдирмоқда.

Ноҳақ ҳуқуқ пайдо бўлмоқда, лекин у ҳуқуқ деб кўрсатилмоқда, оқибат натижада одамлар онгида ҳуқуқ ғояси обрўсизлантирилмоқда, унга бўлган ишонч йўқолмоқда.

И.А.Ильин табиий ҳуқуқ муаммолари билан бирга ҳуқуқ ва ахлоқнинг ўзаро муносабати, зўрлик ва унинг ижтимоий ҳаётдаги роли каби ҳуқуқ фалсафаси муаммоларини ҳам тадқиқ қилди. Россия XX асрга мустабид

монархия давлати сифатида кириб келди. Қонун чиқариш ва ижро этиш ҳокимиятлар тўлиқ монарх қўлида эди. Ижтимоий ҳаёт эҳтиёжлари мавжуд давлат тизимини ўзгартириш, монарх ҳуқуқларининг чеклаш, ваколатли ҳокимият органларини шакллантириш зарурлигини талаб қиларди.

Бу йўлда биринчи қадамлар 1905 йил рус революцияси таъсири остида қўйилди. Монарх қонун чиқаришнинг ташкил қилиш ва амалга ошириш соҳасида айрим ўзгаришлар қилишга, фуқароларнинг бир қатор демократик ҳуқуқ ва эркинликларини тан олишга мажбур бўлди. Давлат Думмасини жорий қилиш орқали қонун чиқариш соҳасида монарх ҳокимиятини чеклашга қаратилган тадбир алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

Бироқ ҳокимиятнинг бўлиниш принципини ва конституцион монархияни амалда жорий қилишга хали узоқ эди. Реал ҳокимият асосан подшоҳ қўлида сақланарди.

Умуман олганда мамлакат олдида тўрган асосий муаммоларни ислоҳатлар орқали ҳал қилиш имконияти йўқотилган эди.

Ўтказилган ислоҳатлар ўз олдида қўйган вазифаларни бажара олмади. XX аср бошида Россияда инқилобий вазият вужудга келган эди. Буржуазиянинг кучсизлиги, ҳал қилиниши керак бўлган муаммоларнинг фундаменталлиги ва кескинлиги, жамиятнинг қарама-қарши тоифаларга бўлиниши, юқори табақалар билан қуйи табақалар ўртасидаги антоганизмнинг кескинлашиши, талайгана қисмини қашшоқлиги, уруш оқибатлари, вайронагарчилик ва очлик, мамлакатда инқилобий куч ва ташкилотларнинг тарғиботчилик иши 1917 йил феврал революциясидан кейин пайдо бўлган буржуа демократик тузумини тугатилишига олиб келди. Мамлакатда диктаторлик социалистик тузум ўрнатилди.

Мавзуга доир саволлар.

1. Россияда Декабристлар ҳаракати нима сабабдан юз берди?
2. Н.М.Карамзин томонидан деспотик давлат бошқарувчиларини нимада айблайди.

3. П.И Пестель ўзининг “Рус ҳақиқати”асарида Россия қандай услубда бошқарилади .
4. А.И.Герцин давлат тўғрисида қандай фикр билдирган.

Таянч иборалар.

1. Декабристлар
2. Карамзин.
3. Диспотия.
4. Пестел.
5. “Рус ҳақиқати”.
6. Муравьев.
7. Олий Дума.
8. Герцен.
- 9.Чернишевский

Адабиётлар:

1. История политических и правовых учений. М.Юрлит.2001.
2. История России. М.”Наука”.2000.

Мавзуга доир ҳуқуқий адабиётлар ва норматив ҳуқуқий ҳужжатлар

- 1.Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – 96 б.
2. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари-энг олий қадрият.
- 3.Бобоев Ҳ.Б. Сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи. –Т.: ТДЮИ, 2003. –205 б.
- 4..Исламов З. Обҳество. Государство. Право. –Т.: Адолат, 2001. 695 б.

5.Нерсисянц В.С. История политических и правовых учений. М.: Норма-Инфра, 1999.

Таянч иборалар: маърифатпарварлар, славянофинлар, декабристлар, социалистлар, либераллар, марксизм, ленинизм.

Назорат саволлар

1. Россияда сиёсий ва ҳуқуқий қарашларнинг шаклланиши ва ривожланиши қандай ғоялар таъсир кўрсатган?
2. Маърифатпарварлар ва уларнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари нималардан иборат эди?
3. Славянофинлар кимлар ?.
4. Либерал йўналиш вакиллари ва уларнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.
5. Марксизмнинг сиёсий-ҳуқуқий таълимоти ва унинг инқрози нимада?
6. Марксизм-ленинизм сиёсий-ҳуқуқий ғояларининг амалиётда қўлланиши ва унинг инқирозига сабаблар нимада?
7. Россиядаги XX аср сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари.

Тестлар

1. Кимлар Россияда мустабид монарх ҳокимияти тарафдори эдилар?
А. Славянофинлар
В. Ғарбчилар
С. Социалистлар
Д. Декабристлар
Е. Либераллар
2. Россия ва Ғарбий Европа давлатларининг ривожланиш йўллари бир деган ғоянинг тафдори кимлар эди?
А. Славянофинлар
В. Ғарбчилар

С.Социалистлар

Д.Декабристлар

Е.Либераллар

3.Россиядаги сиёсий-ҳуқуқий ғояларнинг ривожланишига нима туртки бўлди?

А. Петр 1 ислохотлари

В.Крепостнойликни бекор қилиниши

С.Декабристлар кўзғолони

Д.Марксизмнинг россияга кириб келиши

Е.тўғри жавоб йўқ

4.Ким томонидан индивидуализм концепцияси илгари сурилади?

А.Б.Г.Чичерин

В.И.А.Ильин

С.Ю.П.Огарёв

Д.А.С.Пушкин

Е.П.И.Новгородцев

10-боб. XX асрдаги сиёсий- ҳуқуқий таълимотлар

РЕЖА

1. Аналитик юриспруденциянинг сиёсий-ҳуқуқий хусусиятлари.
2. Бирдамлик ва институционализмнинг сиёсий ва ҳуқуқий ғоялари.
3. Социологик юриспруденция
4. Интегратив юриспруденция

Янги давр сиёсий - ҳуқуқий таълимотларида ҳуқуқий давлат қуриш ғоялари. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларда демократия ва кўппартиявийлик ҳақидаги қарашлари. Парламент ҳақидаги сиёсий-ҳуқуқий қарашлар. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларда инсон ҳуқуқи ва эркинлиги ғоялари. Фуқаролик жамиятини шакллантириш ҳақидаги қарашлар.

Ўзбекистон сиёсий-ҳуқуқий таълимотларида инсон ҳуқуқлари, жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этиш ғоялари.

1. Аналитик юриспруденциянинг сиёсий-ҳуқуқий хусусиятлари.

Давлат ва ҳуқуқнинг моҳияти, сабаб ва мақсадлари ҳақидаги масалаларни позитивизмнинг метоилмий деб ҳисоблаган давлат ва ҳуқуқнинг позитивистик назарияси икки вариантда намоён бўлади. Биринчи вариантдаги позитивизм бу - юридик позитивизм бўлиб, буржуазиянинг юридик дунё қараши анъаналарини давом қилиб, ҳуқуқни аниқ бир сўзсиз позитив факт сифатида қарайди. Иккинчи вариантдаги позитивизм бу – социологик позитивизмдир (ҳозирги замон буржуа социологик ҳуқуқининг илдизи) ва ҳуқуқни бошқа ижтимоий воқеа ходисалар билан жипс алоқадорликда тадқиқ қилади ва позитивистик социологиянинг табиий биологик ва психологик турфалигига, турлигига ишора қилади (давлатнинг органик назарияси, зурлик назарияси, социолого-психологик концепциялар ва хоказо).

Юридик позитивизмнинг асосий намоёндалари Англияда Д.Остин ва унинг издошлари (аналитик мактаб деб ҳам юритилади), Германияда К.Бергбон ва П.Лобанд, Францияда А.Эсмен эдилар. Булар фақат позитив ҳуқуқнинг

(давлат томонидан эълон этилган нормаларнинг йигиндиси ва мажмуасини) мавжудлигини тан олишар ва барча колган ҳуқуқни, шу жумладан, табиий ҳуқуқни характердаги позитив ҳуқуқнинг ахлоқий баҳоси – кўриниши деб билишарди. Юридик позитивизм давлат ва ҳуқуқнинг моҳиятини билиш ва англаш имкониятини инкор этар, юриспруденциянинг тушунчалари, принциплари ва категорияларини тафаккурнинг субъектив мавҳумлик деб тушунарди, демакки булар давлат ҳуқуқнинг объектив моҳиятини акс эттира олмайди деб эди. Юридик позитивизм вакиллари ҳуқуқни манфаат, эркин ирода ва эркинликнинг нормалари деб изохлашга қарши чиқиб, юриспруденция тушунчаларнинг юриспруденциясига айланиб қолиши мумкин деган хулосага келишимиз мумкин. бу назарияга кўра, ҳуқуқ давлат томонидан эълон қилинган ва жамият аъзоларига йўлланган ва демакки улар учун эълон мулжалланган умумажбурий нормалар ва қоидаларнинг мажмуаси сифатида майдонга чиқади. Ҳуқуқ моҳиятан ва мазмунан сиёсий ҳумқдор ёки суверен томонидан ўрнатилган қоидалар агрегати ҳисобланади, дейди Остин. Юридик позитивизм ҳуқуқ ва давлатнинг муайян базисга боғлиқ ва унинг тақозоси эканлигини рад қилади. Бундан эса ҳуқуқ нормаларини валютаристик тарзда тушунтириш келиб чиқарди. Юридик нормалар давлатнинг зуравонлиги, зурлиги ҳосиласи сифатида қурилар, нормалар абстракт тарзидаги буйруқлар, қонун чиқарувчининг норматив фикрлаши сифатида тушунилар эди. Бу назарияга кўра, ҳуқуқ олий давлат ҳокимияти чиқарган қонунлар билан тенг ва айнан бўлиши мумкин эди. Давлат қонунларини ўрнатади ва бу қонунлар орқали юридик ҳуқуқларни тақдим этади, муайян мажбуриятларни юклайди (Остин). Ҳуқуқни қонун билан айнан тушунчалар деб билгувчилар ҳуқуқий муносабатларни қонуний муносабатларга алмаштиришга ўриндилар. Ҳуқуқнинг давлат билан алоқасига догматик тарзда ёндошиш оқибатида Остин ва унинг издошлари Халқаро ҳуқуқ нормаларини «том маънодаги ҳуқуқ» эмас деб тушунтиришар, зеро бу нормалар давлат томонидан буйруқ сифатида берилмаганли таъкидланарди. Ушбу фикр давлат суверенитетига ишора қилиниб, «суверен позитив ҳуқуқ олдида масъул эмаслиги ва суверен юридик мажбуриятлардан озод эканлиги уқдирилар эди. Шу асосда Остин ҳуқуқ

соҳасидан конституцион ҳуқуқни истисно этди. Унинг фикрича давлат суверен булар экан, ҳуқуқ нормаларига бўйсунishi мумкин эмас ва ўз фаолиятида чекловлар ва доиралар бўйсунмайди.

Юридик позитивизм тарафдорлари давлатшуносликка формал юридик методни куллаб, давлатнинг юридик конструкциясини вужудга келтирди (Германияда К.Гербер ва П.Лабанд, Англияда А.Дайси, Францияда А.Эсмен). давлат, Гербернинг фикрича, «хулнинг умумий асосда биргалашиб яшаши учун мулжалланган ҳуқуқий формади ва давлат «олий юридик шахсдир. Лабанд давлатда «Халқнинг юридик ташкилоти»ни кўради. Эсменнинг фикрига кўра эса, давлат – миллатнинг юридик сиймосидир. Давлат ҳуқуқий конструкция сифатида кўрилар, кўпроқ ҳуқуқ субъекти бўлган – юридик шахс сифатида қаралар эди. Натижада ҳуқуқ ва давла ўзаро муносабати ва нисбати ҳақидаги масалада тушунарсиз, бир ҳолат юзага келдики: бир томондан ҳуқуқ давлат томонидан ижод қилиниб вужудга келади ва давлатнинг буйруклари, хохиш-иродасининг мажмуаси булса, иккинчи томондан эса, давлатнинг узи ҳуқуқий воқеа-ходиса (яъни, ҳуқуқ субъекти ёки ҳуқуқий муносабат) ҳисобланади. Давлатнинг юридик конструкцияси «ҳуқуқ ҳукмронлиги», «ҳуқуқий давлат», «давлатнинг ҳуқуқ билан ўз-ўзини чеклаши» каби доктриналар билан тўлдирилиб борди.

Замонавий аналитик юриспруденция Янги юридик позитивизмнинг модификацияси тарзида ривожланди. Ушбу назариянинг методологик ва назарий жиҳатларини Джон Остиннинг асарларида кўриш мумкин. Тарихий – фалсафий нуқтаи назардан аналитик юриспруденция кўп жиҳатдан Ганс Кельзеннинг юридик позитивизмига яқин туради. Аналитик юриспруденцияда қонун қонун чиқарувчининг фикрларининг ифодаланиши деб тушунтиради. Қонунларни анализ қилиш ва шарҳлаш мантақан тўғрилиги эътиборни қаратиш жоиз. Ҳуқуқшуносларнинг асосий вазифаси ҳуқуқни қарама-қаршиликлардан ва бўшлиқлардан халос этиш ва мукаммал ҳуқуқий матнлар ва қонунлар шарҳини яратишдан иборат, деган фикрни илгари суради. Аналитик юриспруденциядаги фикрларда догматик тарзда ҳуқуқни тушунишга ишора қилинган. Джон Остеннинг «Юриспруденция ҳақида маъруза ёки

позитив ҳуқуқ фалсафаси» асарида (XIX аср ўрталари) позитив ҳуқуқнинг олдида бошқа ҳуқуқ жавоб бера олмайди, дейди.²⁰

Аналитик юриспруденция белгилари мавжуд бўлган қарашлар инглиз олими Герберт Харт фикрларида ҳам яққол кўринади. Ҳуқуқни анализ қилиб, расмий- мантикий тизим сифатида «бирламчи» ва «иккиламчи» қоидаларга бўлади (Ҳуқуқ концепцияси.1961). Бирламчи қоидалар ўзида қонуний ўрнатилганлигини кўрсатади. Бунда бирламчи қоидалар суверен давлат органи (парламент) томонидан тайёрланади ва маълум ҳуқуқий оқибатлар, бурчлар ва мажбуриятларни вужудга келтиради.

Иккиламчи қоидалар уч турдаги қурилишга эга бўлади- тан олиш қоидаси, ўзгартириш қоидаси ва суд қарорини қабул қилиш қоидадир.

АҚШнинг ёзилган конституцияси тан олиш қоидасига мос келади. Қўшма Қиролликнинг ёзилмаган конституцияси ҳам тан олиш қоидасига киритилади. Чунки қоидалар парламент ва суд томонидан ишлаб чиқилган²¹.

Хартнинг ҳуқуқ конструкцияси ва ҳуқуқ тизимига доир назарияси йигирманчи асрнинг ўрталарида жуда қадрли бўлишига қарамай, Оксфорд университети ҳуқуқ профессори ,америкалик Рональд Дворкин унинг назариясини фалсафий ва социологик томондан танқид қилади.

2.Бирдамлик ва институционализмнинг сиёсий ва ҳуқуқий ғоялари.

Бирдамлик ғоялари суғорилган сиёсий ва ҳуқуқий ғояларни француз ҳуқуқшунослари орасида кўриш мумкин. Бордо юридик факультетининг декани, ҳуқуқ назариётчиси ва конституционалист Леон Дюги (1859-1928)нинг қарашларида кўриш мумкин. Унинг «Конституцион ҳуқуқ ҳақида трактат» (1911 йил) асарида конституцион ҳуқуқни шарҳлаш билан боғлиқ масалага эътибор қаратади. Унинг қарашларида ҳуқуқни таҳлил этиб, «объектив ҳуқуқ» ва «субъектив ҳуқуқ» тушунчаларидан умуман воз кечмайди. Дюгининг ҳуқуқ соҳасига бирдамлик тушунчасини киритиши борасида рус олими П.И. Новгородцевнинг фикри ўринлидир : «Дюги- ўз фанининг буюк

²⁰ История политических и правовых учений. под ред. В.С.Нерсисянца. НОРМА-ИНФРА.М., 1997. 658-бет

²¹ История политических и правовых учений. под ред. В.С.Нерсисянца. НОРМА-ИНФРА.М., 1997. 659-бет

намоёндаларидан бири сифатида юриспруденция соҳасига янги ижтимоий тушунчани олиб кирди».²²

Институционализм тушунчаси жамоатчилик тўғрисидаги фикрлар билан ривожланди. Булар оила, қасаба уюшмаси, ассоциациялар ва бошқаларни тушуниш мумкин. Институционализм назариясини Морис Ориу (1859-1929) ишлаб чиқади. М.Ориунинг «Оммавий ҳуқуқ принциплари» (1910) асарида ўзининг назарияларини келтириб ўтади. Ориунинг фикрича, «ижтимоий идеал мавжуд бўлиб, буюмларнинг тартибини амалга оширади, бироқ у ўрнатиб қўйилмаган, балки уни яратилади»²³.

М.Ориу ҳуқуқий тартиб ва ҳуқуқий тузумни ўзига хос тарзда ажратади. Ҳуқуқий тартиб алоҳида жараён бўлиб, адолатли бўлишни чораларини белгилайди. Бунда биз ҳуқуқий тартибни сиёсий тартибдан алоҳида тушунамиз, дейди Ориу.

3. Социологик юриспруденция

Социологик юриспруденциянинг шаклланиб оёққа туриб, олишда немис юристи, профессор Рудольф фон Иерингнинг (1818-1892) хиссаси катта булди. У «Рим ҳуқуқининг ўзаро тараққиётида турли босқичлардаги руҳи» (1852-1865), «Ҳуқуқ учун кураш» (1872), «Ҳуқуқда мақсад» (1877-1883) асарларини ёзиб қолдирди. Иеринг фикрича, давлат мажбур қилувчи ҳокимиятнинг ижтимоий ташкилоти ва ижтимоий мажбурлаш ташкилотидир. Жамият мажбур қилиш имконига эга бўлиши учун давлат формасини қабул қилади ва сиёсий жамиятга айланади. Иеринг давлатнинг қатор белгиларини ажратиб кўрсатди: 1) мажбурлаш ҳокимиятининг алоҳида аппаратининг мавжуд бўлиши; 2) ҳукмронлик ва тобелик муносабатлари, бошқарувчилар ва бошқарилувчиларнинг қарама-қаршилиги, давлат аъзолари ўртасидаги ҳукмронлик муносабатларининг ҳолати; 3) давлат ҳокимияти ва давлат ишларининг оммавий ошқора характердагилиги; 4) оммавий ҳуқуқ нормаларинин мавжудлиги ва уларнинг ёрдамида давлатнинг ва давлат

²² История политических и правовых учений. под ред. В.С.Нерсисянца. НОРМА-ИНФРА.М., 1997. 672-бет

²³ История политических и правовых учений. под ред. В.С.Нерсисянца. НОРМА-ИНФРА.М., 1997. 674-бет

аъзоларининг ҳуқуқий ҳолатининг ўрнатилиши, мажбурлаш ҳокимиятининг тартибга солиниши, давлатнинг оммавий-ҳуқуқий уюшма сифатида чиқиши;

5) давлатнинг суверенитети, унинг мажбур қилишдаги абсолют монополияси юкоридаги белгиларни жамлаб, Иернинг қуйидаги хулосани ясайди: «Давлат тарбига солинган ва муайян интизомга бўйсундирилган мажбур қилиш ҳокимиятининг давлати сифатидаги жамиятидир. Иеринг давлатни бутун жамиятнинг курули деб тасвирлайди. Давлатнинг мақсади, унинг асосий ғояси деб у барча учун умумий бўлган манфаатларни унга тахдид солувчи хусусий манфаатлардан химоя қилишларини таъминлашда деб билди. Мақсаднинг энг олий субъекти бўлиб шахс эмас, балки сиёсий жамият ва давлат чикади». Жамиятнинг манфаталарини эркинликдан юкори туради, дейди Иеринг. Давлат фаолиятини у жамиятнинг ҳолати, шу жумладан иқтисодий тараққиёти билан узвий боғлиқликда билади. Уруш ва тинчлик муаммосига капиталистик давлатларнинг агрессив сиёсатига узига хос ёндошиб, Иеринг жамиятнинг унинг географик чекланишларига қарши норозилиги деб билади. Хар бир хаёт кечириш учун курашувчи ижтимоий организмга ва хар бир давлатга «уз худудларини, чегараларининг кенгайтиришга интилиш хосдир дейилади ва катталар ва кучлилар кичиклар заифлар ҳисобига катталашадилар. Кучли ва йирик империялар ўртасида хаёт-мамот курашишини олдиндан башорат килган Иеринг охир-окибатда ягона жахон давлати вужудга келади дейди. Ҳуқуқ тушунчасида Иеринг формал ва мазмун жихатини ажратиб кўрсатади. Формал жихатдаги ҳуқуқ – давлат мажбурлаши билан таъкинланадиган нормалар ёки қоидаларнинг мажмуасидир. Бу нуктаи назардан олиб каралганда ҳуқуқ «мажбурлаш интизоми»дир. Юридик нормалар ёрдамида ижтимоий муносабатларнинг тартига солинган химояси барпо этилади. Мазмун жихатиданги ҳуқуқ инсонлар кўзлаган, уйлаган уй-мақсадлари ва жамиятнинг хаётий шароитини ҳосил қилувчи умумий ва индивидуал манфаатларнинг мажмуаси сифатида чикади. Формал ва мазмун жихатларини бирлаштириш Иеринг хулоса қилади: ҳуқуқ «бу – ҳуқуқий жихатдан химояланган манфаат», «мажбурлаш формасидаги жамиятнинг яшаш шароитининг таъмин этилиши», «мажбурлаш билан кафолатланган ижтимоий мақсадларнинг тизими»,

манфаатларнинг норматив регулятори сифатидаги ҳуқуқнинг асосий принципи бўлиб, уч олиш принципи майдонга чиқади: ёмонликка ёмонлик, яхшиликка яхшилик билан жавоб бериш ижтимоий ёвузлик учун тенглик ўрнатиш учун ижтимоий юстиция хизмат қилиш и керак. Ижтимоий-иқтисодий соҳалардаги тенглик ўрнатиш фуқаролик муносабатлари (товар-пул муносабатлари соҳасини, икки томонлама олди-берди тизими, айирбошлаш) ёрдамида амалга оширилади. Ҳуқуқ унингча, турли мунфаатларнинг кураши натижасидир. Ҳуқуқнинг масади – тинчлик ўрнатишдир, лекин унга йул кураш орқали бўлган. ҳуқуқнинг ҳар бир босқичи – бу курашувчи манфаатларнинг тухтовсиз муросасидир. Курашда сен уз ҳуқуқининг кулга киритасан дейилади. Иеринг ва бу фикри билан у ҳуқуқни зиддиятга боровчи, тукшанувчи манфаатларнинг норматив регулятори сифатида тасвирлайди. Ҳуқуқни у давлат билан узвий боғлиқликда куради ва давлат ҳокимияти ва ҳуқуқ бир-бирини такозо қилади дейилади. Бир томондан Иеринг ҳокимияти ва давлатнинг норматив ҳуқуқий жихатини тилга олса, иккинчи томондан ҳуқуқ ғинг сиёсий ҳукмронлик ва давлат жихатларининг (яъни давлат томонидан мажбур қилиш орқали ҳуқуқнинг таъмин этилиши) кузда тутди. Иеринг ҳуқуқни куч ва ҳокимиятни ва келтириш ва мансублик (принадлежность) даражасига пировардида тушириб қўяди. Ҳуқуқ ҳокимиятнинг думи, ҳокимият томнидан узлаштирилган қоида ва вақт утиши билан ҳокимиятнинг хусусиятига, унинг икки табиатига айланишидир. Ҳуқуқ куч ва ҳокимиятнинг тўғри йули, ҳуқуқ – ҳокимиятнинг энг оқилона сиёсати, ҳуқуқий ва тўғри ҳокимиятдир. Ҳокимият ва ҳуқуқ уз тараққиётига ҳуқуқий давлатда эришади, зеро ҳокимиятнинг ҳуқуқ билан уз ўзини чеклаши натижасида ва бошқаришнинг конституцион тизимини йўлга қўйиш билан қонун устиворлиги ва ҳуқуқий тартибот таъмин этилади. Инглиз мутафаккири Геберт Спенсер (1820-1903) социологик позитивм ва давлатнинг органик назариясининг илгор вакиларидан бири бўлиб. Спенсернинг таълимоти асосини давлатнинг биологик организмга айнан ухшатиш киёслаш ётарди. Давлатни («сиёсий агрегат», «сиёсий жамият») тирик жонзот қисмлари ўртасида доимий муносабатлари каби қисмлари ўртасида доимий муносабатлар ва

алоқалар юз бериб турадиган организмга киёслайди. Хар кандай тирик тана каби бу «сиёсий агрегат»да икки жараён юз берди.

1- дифференциация, ва 2-специализация «ихтисослашиш». Дефференциация оддий турдан мураккаб ва турли турга қадар ривожланишдан иборат бўлади: давлат усади, хажми жихатдан катталашади, унинг тузилиши мураккаблашади; бундан кейинги дифференциация, давлат типининг яқунланиб хотима топиши билангина тухтайди. Яъни етуклигига эришиб, инкирозга етиб келгунга қадар ушиб тухтайди. Биологик организм каби давлат тугилади, купаяди, қарийди ва ҳалок бўлади. Специализация «ихтисослашув» индивидларининг узига хос бўлган муайян функцияларини амалга оширувчи гуруҳ – органларга бирлашишиш демакдир. Натижада сиёсий тана органларининг тизими барпо бўлади. Дастлаб бу тизим организм қисмларининг жойлашувига қараб ташкил топади, яъни ҳукмрон синф ассс ташки функцияларни бажаради (мудофаа ва ҳужум қилиш); куллар синфи – ички функцияларни бажаради: (озик-овқат ва истеъмол моларини ишлаб чиқариш, бутун жамият ҳаётини таъминлаш). Ҳукумат аппарати регулятив – тартибга солиб турувчи система бўлиб, тирик вужуддаги асаб – нерв – мускул аппаратининг узгинасидир, дейди Спенсер. Хусусий мулкнинг вужудга келиши ва антогонистик синфларнинг мавжудлигини давлатнинг келиб чиқиш ички сабаблари деб кўрсатмайди, у, балки ташки жамиятга қариш қураш, урушлар ва зурлик натижасида давлат пайдо бўлади дейди Спенсер. Давлатнинг вужудга келиши ва келиб чиқиш жараёнини тезлаштирган омил – асосий сабабага айланади. Урушларда ва зурлашларда яшаш учун қураш қонунлари намоён бўлади, табиий танланиш, қучлиларнинг яшаб қолиши юз беради. Доимий урушлар, яшаш учун қураш ва яна тухтовсиз қураш, бундай қурашларга қуникма ҳосил қила олган, ўрганган юқори типдаги сиёсий организм ривожланиши учун зарур бўлган шартдир. Ибтидоий урушларнинг барча талофат ва зиёнлари бўлишига қарамасдан, бу урушларсиз дунё – олам заиф одамлар билан тўлиб тошиб кетади, деб фикрлар эди. Спенсер давлатнинг икки типини ва тараққиётнинг икки босқичини ажратиб кўрсатарди: 1) ибтидоий ёки ҳарбий, ёввойи; 2) олий, юқори ёки индустриал.

Ибтидоий типдаги давлатнинг асосий машгулоти – бу урушлардир. Шунинг учун ҳам бунда харбий аппарат – мудофаа ва хужум қилиш органлари анча ривожланган.

Индустриал типдаги давлатда, аксинча, ички хужалик ҳаётни таъмин этиш учун ташкилот ривож топади. Прimitив типдаги давлатнинг асосий машгулоти бу давлат ҳаёти ва унинг барча структурасини аниқлаб беради: деспотик ҳукумат; харбий зурлик ва мажбур қилиш ; таёк билан ўрнатиладиган интизом ва қуйидан юқоригача амалга ошириладиган ҳокимиятининг «ефрейторлик» методлари. Шахсни давлат томонидан тулалигича бостирилиши (бундай давлатни Спенсер антилиберал ва антииндивидуал давлат деб атади). Ҳаётнинг барча жабхаларини давлат томондан қатъий, мажбурий, регламентация қилиниши; давлат бунда ялписига харбий ташкилотга айланиши; бунда қушин – ялписиги жалб қилинган меҳнатга яроқли Халқ; Халқ эса уйларга тарқатиб юборилган қушиндир. Бундай давлатдаги тарғибот-ташвиқот ва маорифнинг қузланган мақсади содиқлик ҳис-туйғулари ва сузсиз итоат этишни ривожлантиришдир. Ута содиқликка хизмат қилувчи онғни тозалаш воситаси сифатида майдонга дин чиқиб келади. Хужалик фаолиятининг тараққий этиб бориши давлатнинг милитаристик типидан, тинчлик осойишталикка, эркинлик ва озодликка, тенг ҳуқуқлилик ва ихтиёрий қелишув ҳамда кооперацияга асосланган индустриал типига олиб келади. Саноатлашган типдаги давлатнинг мақсади индивиднинг фаровонлигини таъминлашдир. Давлат – кишиларнинг ихтиёрий иттифоқи тузилган ташкилот, индивиднинг манфаатларини ўзаро ҳимоя қилиш учун ихтиёрий асосда тузилган сиёсий ассоциациядир.

Индустриал типдаги давлат деганда Спенсер эркин рақобат босқичида ривожланган капиталистик давлатни тушунади. Давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётга аралашмаслиги, эркин рақобат ва хусусий тадбиркорлик барча соҳалардаги хусусий ташаббус кўрсатиш қелгуси прогрессга эришишда манба ва зарур шартдир, дейди у.

Социологик ҳуқуқни ривожлантиришга ўз ҳиссани қўшган Австриялик ҳуқуқшунос Е.Эрлих 1913 йилда «Ҳуқуқнинг социологик асослари» асарида :

«Бизнинг давримизда ҳуқуни ривожланишининг оғирлиги барча даврлардаги каби , юриспруденцияга ҳам эмас, суд амалиётига ҳам эмас, жамиятнинг ўзига юклатилади», дейди.²⁴

Социологик юриспруденция назариётчиларидан яна бири, Роско Паунд ўзининг беш томдан иборат «Юриспруденция» (1959) асарида сиёсий ва ҳуқуқий қарашларини ифодалаган. Паунд ҳуқуни тушунишда ,унинг ижтимоий ҳаётдаги кўринишини тушунтиришга ҳаракат қилади. Ҳуқуқнинг мақсади , дейди Паунд, манфаатлар ва талабларнинг тўқнашувини тартиблаш ва гармонизациялашдан иборат.

4.Интегрatív юриспруденция

Ҳуқуқни чуқур ўрганиш ва унинг ижобий томонларини анализ қилиш билан боғлиқ ҳаракатлар йигирманчи аср бошларида яққол кўзга кўринади. У ёки бу формаларни синтезлаш билан боғлиқ назарияларни услубий жиҳатларини ишлаб чиққан олимлар: П.Г.Виноградов, А.С.Яшенко, Дж. Холл ва бошқалар интегрatív оқимга асос соладилар.

А.С.Яшенконинг «Федерализм назарияси. Давлат назариясининг синтетик тажрибалари»(Юрьев,1912)асарида конфедерatív ав федерatív давлат формаларини таҳлили қилади. Федерализм тушунчасини Яшенко тушунтирар экан , федерал ва маҳаллий ҳокимиятнинг тарозиси ҳисобланади, чунончи, федерациянинг қисми алоҳида сақланиб, умумфедерал суверенитет органида мустақил қатнашади», дейди.²⁵

П.Г.Виноградов (1854-1925) ҳуқуқни тушунтиришда унинг ижтимоийлигига эътибор қаратади. У «анъана ва ҳуқуқ» (Осло,1925) асарида, ахлоқ қоидалари жамиятнинг ўзидаги ахлоқида намоён бўлади, дейди.

Америкалик ҳуқуқ фалсафаси намояндаси Джером Холл фанга «интегрatív юриспруденция» атамасини киритади.

Йигирманчи асрда ҳуқуқшунослик соҳасида кўплаб турли назариялар ишлаб чиқилган . Уларнинг қаторига элитназарияси, бюрократии ва

²⁴ История политических и правовых учений.под ред. В.С.Нерсисянца. НОРМА-ИНФРА.М., 1997. 678-бет

²⁵ История политических и правовых учений.под ред. В.С.Нерсисянца. НОРМА-ИНФРА.М., 1997. 705-бет

технократия назарияси, Петражицкийнинг психологик назарияси, миллий – социалистлар назариялари ва бошқа бир қатор назарияларда давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши, жамиятда қонунлар, ҳуқуқий муносабатлар ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари каби масалалар ўрганилган.

Мавзуга доир ҳуқуқий адабиётлар ва норматив ҳуқуқий ҳужжатлар

- 1.Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – 96 б.
2. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари-энг олий қадрият.
- 3.Бобоев Ҳ.Б. Сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи. –Т.: ТДЮИ, 2003. –205 б.
- 4.Бобоев Ҳ.Б. Ўзбек давлатчилиги тарихи. –Т.: “Фан”, 2004. – 294 б.
- 5.Исламов З. Обҳество. Государство. Право. –Т.: Адолат, 2001. 695 б.
- 6.Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ: умумназарий масалалар. (Дав.наз). –Т.: Адолат, 2000.
- 7.Нерсисянц В.С. История политических и правовых учений. М.: Норма-Инфра, 1999.

Таянч иборалар: Аналитик юриспруденция, элита назарияси, биродарлик ғоялари, конвергенция назарияси, Фуқаролик жамияти, ҳуқуқий давлат.

Назорат саволлари

- 1.ХХ асрдаги сиёсий- ҳуқуқий таълимотларни ривожланишига нималар асос бўлди?
2. Аналитик юриспруденция ва унинг хусусиятлари нималардан иборат?
- 3.Элит назариясининг сиёсий-ҳуқуқий ғоялари.
- 4.Биродарлик ғояларини кимлар томонидан ривожлантирилган?
5. Янги давр сиёсий - ҳуқуқий таълимотларида ҳуқуқий давлат қуриш ғоялари қандай омилларга таянади?

6.Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларда демократия ва кўппартиявийлик ҳақидаги қарашлари.

7.Парламент ҳақидаги сиёсий-ҳуқуқий қарашлар қайси йўналишда ривожланган?

8.Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларда инсон ҳуқуқи ва эркинлиги ғоялари.

9. Фуқаролик жамиятини шакллантириш ҳақидаги қарашларга ким асос солган эди?

10.Ўзбекистон сиёсий-ҳуқуқий таълимотларида инсон ҳуқуқлари, жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этиш ғоялари ким томонидан ривожлантирилган?

Тестлар

1. XX асрдаги сиёсий- ҳуқуқий таълимотларни ривожланишига нима асос бўлди?

- A. Биринчи жаҳон уруши
- B. Иккинчи жаҳон уруши
- C. Фан-техника тараққиёти
- D. Глобал муаммоларни вужудга келиши
- E. Тўғри жавоб йўқ

2.Элита назариясини моҳияти нимада?

- A.Ҳокимиятни сараланганлар бошқариши
- B. Давлатлар саралаб олиниши
- C.Саралаб олинган ҳукмдорлар
- D. Энг олий инсонлар бошқаруви
- E. «Тозалаш сиёсати»

3. Парламентаризмнинг асосий ўринга қўйилишига сабаб нимада?

- A.Дунё парламентлари ривож
- B. Икки палатали парламентларнинг кўпайиши
- C. Парламентнинг ҳуқуқни яратишдаги ўрнини кўчайиши

Д.Парламент ҳукуқининг вужудга келиши

Е. Тўғри жавоб йўқ

4.Фуқаролик жамияти тўғрисидаги қарашларнинг йўналшлари мавжудми?

А.Мавжуд эмас

В. Икки йўналишда

С. Уч йўналишда

Д. Тўрт йўналишда

Е. Ўн бир йўналишда

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов асарлари

6. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 364 б.
7. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т. 2. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 380 б.
8. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 366 б.
9. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 394 б.
10. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т. 5. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 384 б.
11. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 429 б.
12. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. Т. 7. – Т.: Ўзбекистон, 1999. – 413 б.
13. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т. 8. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – 525 б.
14. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. – Т.: Ўзбекистон, 2001. – 439 б.
15. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10. – Т.: Ўзбекистон, 2002. – 432 б.
16. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. – Т.: Ўзбекистон, 2003. – 320 б.
17. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т. 12. – Т.: Ўзбекистон, 2004. – 400 б.
18. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – 448 б.

- 19.Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – 96 б.
- 20.Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари-энг олий қадрият. Ўғ Халқ сўзи, 2005 йил 10 декабр сони.

II. Ўзбекистон Республикасининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2003. – 40 б.
2. «Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури» Ўғ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси.–1997.–№ 9.
3. "Ўзбекистон Республикаси референдуми тўғрисида"ги қонун (Янги таҳрири) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 30.08.2001 й. N 265-II Ўғ N 9-10, 176 м.

III. Асосий адабиётлар

1. Адилходжаева С.М. Либерализм: эволюция идей от прошлого до настоящего. Монография. –Т.: ТДЮИ, 2002. –120 с.
2. Бобоев Ҳ.Б. Сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи. –Т.: ТДЮИ, 2003. –205 б.
3. Бобоев Ҳ.Б. Ўзбек давлатчилиги тарихи. –Т.: “Фан”, 2004. – 294 б.
4. Исламов З. Обҳество. Государство. Право. –Т.: Адолат, 2001. 695 б.
5. Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ: умумназарий масалалар. (Давлат назарияси). –Т.: Адолат, 2000. –272 б.
6. Исломов З.М. Ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти, ижтимоий вазифаси. –Т.: ТДЮИ, 2004. –138 б.
7. Исломов З.М.Фукаролик жамияти: кеча, бугун, эрта. –Т.: ТДЮИ, 2003. –87 б.
8. История политических и правовых учений. Под редакцией Лейста. Учебник для ВУЗов –М.: Норма, 2001. –680 с.
9. Мухамедов Х.М. Ислон ва давлат назарияси муаммолари. –Т.: Адолат, 1998. –39б.
10. Мухитдинова Ф.А. “Сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи” ўқув қўлланма. –Т.:

ТДЮИ, 2003. –230 б.

11. Мухитдинова Ф.А. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи. –Т.: ТДЮИ, 2003. –30 б.
12. Мухитдинова Ф.А. Фаробий сиёсий-ҳуқуқий таълимотида қонун ва қонунчиликни такомиллаштириш. –Т.: ТДЮИ, 2005. –30 б.
13. Мухитдинова Ф.А. Ўзбекистон Халқларининг сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи. (ўқув қўлланма). –Т.: ТДЮИ, 2004. –208 б.
14. Мухитдинова Ф.А. қадим юнон ва Марказий Осиё мутафаккирларининг сиёсий-ҳуқуқий таълимотларида фуқаролик жамияти тўғрисидаги ғоялар, тасаввурлар... –Т.: ТДЮИ, 2006. – 32 б.
15. Мухитдинова Ф.А. Концепция законодательства и правовой культурў в трудах Фараби. –Т.: ТДЮИ, 2002. –30 с.
16. Мухитдинова Ф.А. Форобийнинг ҳуқуқий қарашлари. –Т.: Адолат, 2002. –56 б.
17. Мухитдинова Ф.А. Форобийнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти. –Т.: ТДЮИ, 2002. –125 б.
18. Нерсисянц В.С. Философия права. Ученик для вузов. –М.: Норма, 2005. –656 с.
19. Нерсисянц В.С. История политических и правовўх учений. Учебник для ВУЗов . –М.: Норма-Инфра, 1999. –730 с.
20. Таджиханов У., Саидов А. Ҳуқуқий маданият назарияси. 2-томли. Т.1. –Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 1998. –316 б.
21. Таджиханов У., Саидов А. Ҳуқуқий маданият назарияси. 2-томли. Т.2. –Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 1998. –447 б.
22. Тошқулов.Ж.Ў. Ўзбекистон Халқлари сиёсий-ҳуқуқий фикрлари тарихидан. –Т.: «Ўзбекистан», 1996. –128 б.
23. Шарипов Р. Мухитдинова Ф. Ўзбекистон халқларининг сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари. (Жадидлар). –Т.: ТДЮИ, 2004. –295 б.

IV. Қўшимча адабиётлар

1. Агзамходжаев А. Правовые основы государственной независимости Республики Узбекистан. Ғ Отв.ред. А.Х.Саидов. –Т.: Ўзбекистон, 1993. –93 с.
2. Адилходжаева. С.М. Либерализм – правовой и теоретический фундамент рыночной экономики. Хўжалик ва ҳуқуқ, 2002, №6, 84-87 с.
3. Амир Темур васиятлари, маслаҳатлари, танбехлари. –Т.: “Ғафур ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти”, 2001. –80 б.
4. Бобоев Ҳ.Б., қаҳҳоров А. Демократик конституциянинг ижтимоий-ҳуқуқий қирралари. –Т.: Ўзбекистон, 2000. –77 б.
5. Бойдадаев.М. Политико-правовые основы становления и развития системы государственного управления в республике Узбекистан. –Т.: Адолат, 1996. –172 с.
6. Исламов З.М. Проблемы власти: ее понимание, назначение, социальная ценность. – Т.: ТГЮИ, 2003. –244 с.
7. Исломов З.М. Ўзбекистон модернизациялаш ва демократик тараққиёт сари. – Т.: “Ўзбекистон” 2005. –262 б.
8. Каримова Л.А. Ўзбекистон Республикасининг давлат рамзлари. ҒҒ Ўзбекистон Республикаси – мустақил давлат Ғ Масъул муҳаррир А.Х.Саидов. – Т.: Адолат, 1995. –232 б.
9. Низомулмулк. Сиёсатнома. –Т.: Адолат, 1997. –256 б.
10. Одилқориев Х. Конституция ва фуқаролик жамияти. –Т.: Шарқ, 2002. –320 б.
11. Одилқориев Х., Тультеев И.Т. Икки палатали парламент. ЎЗР ИИВ Академияси, – Т.: 2005. –344 б.
12. Саидов А., Жузжоний А. Шарқ ва инсон ҳуқуқлари. –Т.: “Ижтимоий фикр”, 1998. – 142б.
13. Ташкулов Д. Дониш. –М.: «Юридическая литература», 1990 –160 с.
14. Термизий Хожа Самандар. Дастур ул-мулк. –Т.: «Ғафур ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти», 1997. –272 б.
15. Ўзбекистон: фуқаролик жамияти сари. Ўзбекистан на пути к гражданскому

обҳестве.Ғ Отв. ед. Р.Алимов. –Т.: Шарқ, 2003. –304 с.

- 16.Ўразаев Ш.З. Мустақил Ўзбекистон Конституцияси. –Т.: Адолат, 1994. –112 б.
- 17.Файзиев М.М. Мустақиллик нима? –Т.: Адолат, 1992. –60 б.
- 18.Халилов Э.Ҳ. Ўзбекистон Республикасининг қонун чиқарувчи олий органи: сохта вакилликдан ҳақиқий парламентаризмга қадар. –Т.: Ўзбекистон, 2001. –384 б.
- 19.Ҳидоя. Бурхонуддин ал-Марғиноний. 1-жилд. –Т.: «Адолат», 2000. – 848 б.